

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Regionale specialer i slesvigsk landbrug omkring 1700

I begyndelsen af 1700-tallet var landbruget i hertugdømmet Slesvig præget af betydelige regionale forskelle på mange forskellige felter, herunder selve agerbrugets og kvægavlens indretning. Undersøgelsen viser, at der var markante forskelle i afgrødevalg og besætningstyper mellem marskranden i vest, den magre, sandede gest i midten og det frugtbare Østslesvig, men den påviser også forskelle mellem nord og syd inden for hver af disse naturlige regioner og peger på, at der i det hele taget fandtes forskellige regionale særpræg, som ikke kan forklares ud fra naturforhold alene. Nogle af de regionale mønstre svarede til dem, man fandt i tilsvarende naturregioner i Jylland nord for Kongeåen, mens andre ikke gjorde.

Historikernes forhold til de regionale forskelle inden for ældre tiders landbrug har været svingende. For kulturhistorikere og etnologer har regionale kulturforskelle i alt fra dialekter og spisevaner til redskabers og bygningers former været en central del af faget i generationer.¹ I den mere socialt og økonomisk orienterede landbohistorie spillede det regionale derimod længe en mindre rolle, men her har interessen været stigende over de sidste 30-40 år.² Bedst belyst er efterhånden landbosamfundets strukturelle rammer i form af bebyggelse og godsstruktur.³

Erland Porsmose og Per Grau Møller har desuden inddelt landet i henholdsvis intensivt dyrkede *agerbygder* og mere ekstensivt udnyttede *skovbygder* og *hedebygder*. Inddelingen hænger langt hen ad vejen sammen med forskelle i jordbund og terræn, men er primært foretaget på grundlag af Christian V's matrikel.⁴ Den lidt tidligere Frederik III's matrikel er det vigtigste kildegrundlag for to studier, som søger at trænge dybere ned i variationerne i selve landbruget. Karl-Erik Frandsen har kortlagt dyrkningssystemerne, og Peder Dam har for nylig undersøgt landgildens fordeling på persiller, produkter.⁵ Samtidig har Peder Dam også udnyttet Frederik III's matrikels oplysninger om udsæden af de forskellige kornsorter. Overordnet viser både Frandsens og Dams undersøgelser et afgørende skel mellem det sandede Midt- og Vestjylland på den ene side og Østjylland og øerne på den anden med Nordjylland som en region for sig. Forenklet sagt var Midt- og Vestjylland præget af det såkaldte græsmarksbrug og dyrkning af rug, mens vangebruget og især trevangsbruget dominerede Østdanmark, hvor byg var vigtigste kornsort, om end rug også var betydelig.

Peder Dam viser desuden, at der inden for Østdanmark var forskelle på slette- og skovegne.

I hovedsagen stemmer de mønstre, Dam og Frandsen har fundet, overens med den grundlæggende bygdeinddeling hos Porsmose og Grau Møller og dermed igen med naturforholdene. Dam og Frandsen påviser dog også, at der fandtes underregioner, som havde særlige mønstre. Karakteristisk nok taler Karl-Erik Frandsen om eksistensen af et *Lillebæltssystem* og et *Limfjordssystem*, og Peder Dam viser, at sådanne regionale dyrkningssystemer som regel også kan ses i landgilden og – så vidt hans kilder kan belyse det – i udsædssammensætningen. Det viser, at systemerne var en ret kompliceret helhed og af en vis ælde. De kan nok ses som en tilpasning til naturforhold, men ikke som en afspejling af dem. Det er næppe naturforholdene alene, som betinger, at Vestfyn havde et andet system end Østfyn, egnen omkring København et andet end resten af Sjælland, og Thy og Mors et system for sig.

Stort set hele denne forskning holder sig til kongeriget, og endda er Bornholm normalt udeladt, fordi øen ikke er dækket af matriklerne. Udeladt er også hertugdømmet Slesvig. Det er en naturlig følge af, at det ikke er dækket af de samme kilder, og det er logisk, fordi det var en særlig politisk enhed under den danske konge ligesom Norge og Island. Derfor må ikke bare Slesvigs politiske historie, men også dets landbohistorie skrives selvstændigt. Det er dog et åbent spørgsmål, i hvor høj grad Slesvig også reelt havde en anden landbohistorie end kongeriget. Modsat Norge og Island afveg naturforholdene i det meste af hertugdømmet ikke synderligt fra dem, man fandt i kongeriget, og det er ikke på forhånd givet, at landboforhold skulle være påvirket af politiske grænser. Det er imidlertid heller ikke givet, at de ikke skulle.

På et centralt punkt ved vi, at der faktisk var en fundamental forskel. Slesvig rummede i begyndelsen af 1700-tallet tre vidt forskellige modeller for landbosamfund. Det var for det første de såkaldte landsherrelige amter. De var karakteriseret ved helt overvejende at bestå af landsbyer med bondegårde og husmandsbrug, men få og små hovedgårde. Bønderne var selvejere eller fæstere under kongen eller hertugen af Gottorp; de var stort set fri for hoveri og ydede langt de fleste af deres ydelser i penge. For det andet fandtes især i sydøst adelige godser med omfattede stordrift, tungt hoveri og livegenskab. Og endelig fandtes for det tredje i sydvest marskregioner, hvor der hverken var godser, landsbyer eller en fast gårdstruktur, men hvor al jord var selveje og individuelt drevet, og hvor hvert jordstykke kunne sælges for sig. Hertil kommer overgangs- og mellemformer mellem de tre eller rettere mellem de hoverifri, landsbyprægede amter og hver af de to andre.⁶

Det er imidlertid ikke disse forskelle, som er emnet for denne artikel. Tvært imod ser den bort fra de dele af Slesvig, som strukturelt var enestående i forhold

til kongeriget – det vil sige den dybe marsk i sydvest uden landsbystruktur og de sydøstlige godser. I stedet holder den sig alene til amterne og et par storgodser, hvor det meste af jorden lige som i amterne blev drevet under bondegårde i landsbyer. For disse dele af Slesvig kortlægges det, vi kun har begrænset viden om for kongeriget, nemlig selve kornavl og kvægholdet. Målet er at se, om Slesvig havde regionale mønstre for kornavl og kvægbrug og i givet fald, om de svarede til de kongerigske eller var udviklet for sig selv.

Kildematerialet

1600-tallets store matrikelarbejder nåede aldrig Hertugdømmerne. Frederik III's matrikel, som byggede på indsamlede jordebøger fra alle landets godsbeholdere og satte bønderne i skat ud fra landgilde, fik sit modstykke i Norge, men ikke i Slesvig og Holsten, og Christian V's matrikel begrænsede sig til Jylland og Øerne – uden Bornholm.⁷ I Slesvig og Holsten blev bønderne helt frem til preussisk tid overvejende beskattet efter de middelalderlige plovtalet, der stort set var en grov graduering i hel- og halvgårde. For historikerne betyder det, at vi mangler nogle af de mest værdifulde kilder til at belyse landbosamfundets og landbrugets indretning.

Vi har så noget andet i stedet. Den gottorpske regering lod i årene 1709-11 sine embedsmænd systematisk gennemgå en række af de gottorpske amter. Ud af det kom topografisk ordnede jordebøger eller *undersåtinventarier* for hvert amt eller herred, som rummer en omfattende beskrivelse af hvert enkelt landbrug. Relevant for denne undersøgelse er materialet vedrørende næsten hele Gottorp amt – Arns, Hohn, Krop, Strukstrup og Fysing herreder samt Hütten len – og hele Husum amt inklusive de særlige administrative enheder Svavsted, Rødemis og Arlevad fogedier, som stod uden for herredsinddelingen.⁸ For Aabenraa amt har vi en protokol fra 1709, der ret kortfattet opremser udsæd og besætning, men også en langt grundigere *jordebog* fra 1704, som blandt andet også beskriver hver bys marker, foldudbytter, husholdningens behov og så videre.⁹ Her er det valgt at bygge på den sidste. Protokollerne fra landskabet Stapelholm under Gottorp amt er bevaret, men afviger så meget fra de andre med hensyn til indhold, at de er udeladt fra det videre arbejde.¹⁰

Disse jordebøger og inventarier er forskellige, men har fællestræk. De omfatter formelle oplysninger om det enkelte brug, som ligner jordebøgernes: om bruget regnedes for gård, kåd – det mest almindelige sønderjyske ord for husmandsbrug – eller en anden kategori, om det var selveje eller fæste, og som regel hvad det var sat til i plovtalet og undertiden også i andre enheder som otting eller mark guld. Men de omfatter også en registrering af bygninger, udsæd og besætning, ofte også af høslæt og græsningsmuligheder, som bygger på en besigtigelse. Desværre medtager ikke alle protokoller de samme oplysninger,

og de arbejder heller ikke altid med samme kategorier. For eksempel er oplysningerne om brugsenhedens navn, plovtal, ottingtal og så videre så forskellige, at ikke én enhed går igen overalt.

I 1708 nedsatte den kongelige regering en kommission til at se på forholdene i Haderslev amt, som blev ufatteligt hårdt ramt af krigene i 1650'erne og havde været plaget af skatte- og afgiftsrestancer lige siden. Det mest praktiske udbytte af kommissionens arbejde blev, at restancerne blev nedskrevet til mindre beløb, som der så blev etableret en afdragsordning for. Men til glæde for senere historikere har kommissionen efterladt sig protokoller, som har lighed med dem, den gottorpske regering fik udarbejdet for nogle af sine områder.¹¹ Fra en mindre del af det andet kongelige hovedamt, Flensborg, nemlig Ny herred, findes en tilsvarende beskrivelse fra 1723.¹² Det er valgt at medtage den, skønt den tidsmæssigt er godt et årti senere end de andre. Hermed dækkes tre af syv store hoverifri amter i deres helhed – Haderslev, Aabenraa og Husum – en væsentlig del af Gottorp amt og en mindre del af Flensborg, mens vi mangler hele Tønder og Løgumkloster amter, det meste af Flensborg amt og Stapelholm og yderligere et par småområder under Gottorp amt.

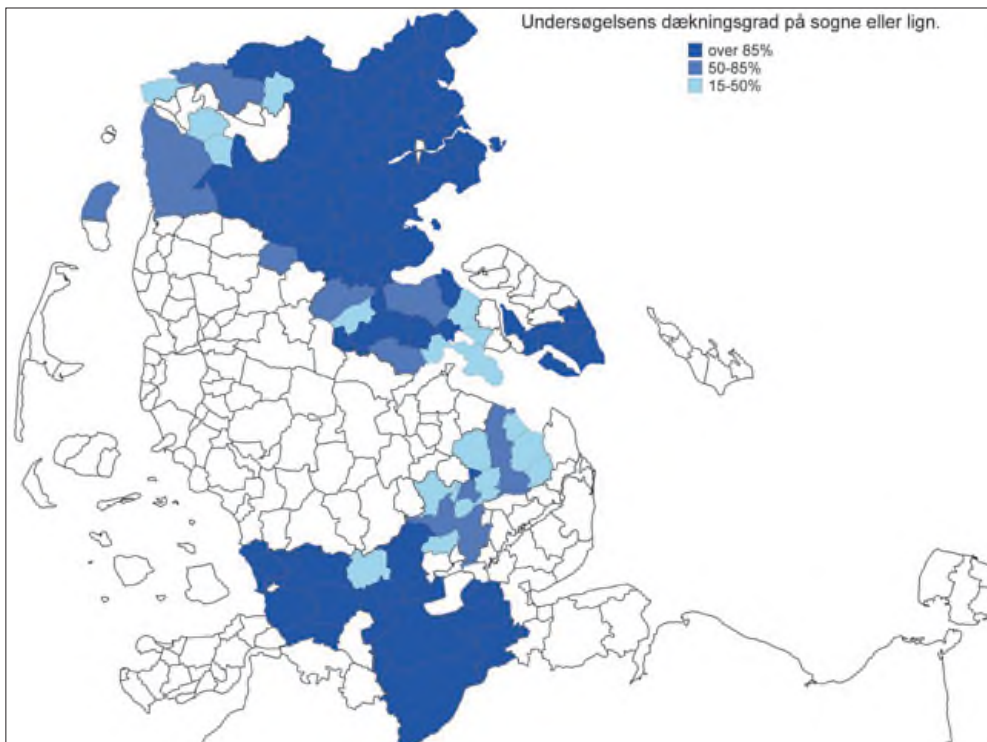
Endelig har vi kilder fra to af fire større komplekser, som indtog en mellemposition mellem amterne og de adelige godser i sydøst. Fra det private gods Søgård-Gråsten findes en *undersøgelingsprotokol* fra 1709, som er skåret over næsten samme læst som dem fra de gottorpske amter.¹³ Dertil kommer en protokol vedrørende det kongelige Sønderborg amt fra 1700, som dog er langt dårligere end de andre, da den kun medtager gårde og har meget færre oplysninger.¹⁴ Disse områder afveg fra amterne ved at have flere og større hovedgårde og en del mere hoveri, men det var dog sådan, at 75-85 procent af jorden også her var bondejord, overvejende drevet af gårde i landsbyer.¹⁵ Det er vurderet, at disse bondegårde har tilstrækkeligt til fælles med amternes til, at det er rimeligt at inddrage dem.

Tallene fra disse jordebøger med videre danner grundlaget for alle følgende kort og tabeller, hvor ikke andet udtrykkeligt anføres.¹⁶ Medtaget er alle oplysninger om bondegårde, husmandsbrug af enhver art og præstegårde, men ikke hovedgårde og købstadjorder.

Undersøgelsen dækker ikke egentlige marsksamfund, bortset fra et enkelt ejerlav ved Husum. Både ved Husum og Ribe dækker den dog en række landsbyer ved randen af marsk og gest. Den omfatter heller ikke godser med massiv hovedgårdsdrift og tungt hoveri. Der kendes ganske vist beskrivelser af bøndergodset under adelsgodset Seekamp og det gottorpske kammergods Satrupholm.¹⁷ Det er dog valgt ikke at medtage disse, da de dels omfatter så få gårde, at tallene ville drukne i det øvrige materiale, og dels er en del senere. At stort set hele kildematerialet er fra hoverifri landsherrelige amter er naturligvis

en begrænsning i forhold til at dække hele hertugdømmet, men rummer også analytiske fordele. Vi kan stort set se bort fra den faktor, der hedder landbosamfundets grundlæggende indretning, herunder tilhørsforhold til godser og ydelse af hoveri. De forskelle, vi måtte iagttage, må afspejle naturforhold, markedsforhold eller lokale og regionale traditioner. I en mindre undersøgelse har jeg i øvrigt tidligere peget på, at den mest markante forskel mellem godsbønder og amtsbønder var, at godsbønderne havde langt flere heste, men til gengæld ingen studeavl.¹⁸

Undersøgelsen dækker to stort set sammenhængende områder i henholdsvis Nord- og Sydslesvig og med visse forbehold Sydals, som ligger lidt for sig selv. Inden for undersøgelsesområdet mangler vi dog viden om de gårde og huse, som ikke hørte under de jurisdiktioner, vi har kilder fra. Figur 1 viser undersøgelsesområdet og undersøgelsens dækningsgrad på sogne eller større dele deraf. Det fremgår, at der dels er enkelte hvide pletter inden for de to sammen-

Figur 1. Undersøgelsens geografiske dækning.

hængende områder, dels en del sogne, hvor vi har oplysninger om nogle gårde, men langt fra alle. Det sidste gælder især tre områder: egnen omkring Ribe, området Lundtoft Herred-Sundeved mellem Aabenraa og Sønderborg og endelig Angel. Især i det sidstnævnte område er manglerne store. Det har ingen væsentlig betydning for udsædens relative fordeling eller den gennemsnitlige udsæd og besætning per gård, men det gør, at oplysningerne fra disse områder om den samlede udsæd og besætning er mangelfulde.

I alt omfatter undersøgelsen cirka 7.500 brug, hvoraf dog 5-600 huse er uden interesse, da kilderne ikke anfører nogen besætning eller udsæd. De cirka 7.000 brug, hvor vi har oplysninger om udsæd og/eller besætninger, omfatter helt overvejende bondegårde og forskellige kategorier af huse med og uden jord. Præstegårde indgår, mens hovedgårde og lignende konsekvent er udeladt i de – få – tilfælde, hvor kilderne medtager dem. Dækningen af husmandsbrug er dog ujævn. Jordebogen over Sønderborg amt medtager dem slet ikke. I de øvrige områder synes stort set alle husmænd med egen husstand medtaget, men ikke alle lige godt belyst. I Nordslesvig medtages helt små mængder udsæd eller besætninger ned til et får, så her virker registreringen lige så grundig som for gårdenes vedkommende. I Hütten len under Gottorp amt er der derimod ingen oplysninger om husmænds udsæd og besætning overhovedet, og i Ny herred er der det kun for få. Samlet er materialet derfor utvivlsomt mangelfuldt. Manglerne har dog først og fremmest betydning, hvis man vil se specifikt på husmandslandbruget. Fra de områder, hvor oplysningerne er gode, ved vi, at gårdmændene sad på 96-99 procent af kornarealet og 85-95 procent af besætningerne. Da de følgende analyser holder sig dels til det samlede billede, dels specifikt til gårdmændene, er de mangelfulde oplysninger om husmandslandbruget af begrænset betydning.

Oplysningerne om udsæd angives normalt i formler som »*säet jährlich*« eller »*kann jährlich säen*«. Det vil sige, at der i princippet er tale om angivelse af en årlig *normaludsæd* eller *gennemsnitsudsæd*. I nogle landsbyer angives den direkte til at være ens for et antal gårde, men i de fleste tilfælde er der tale om individuelle oplysninger for hver enkelt bonde. Det samme gælder konsekvent for oplysningerne om husdyrholdet, som synes at være en helt konkret optælling på det tidspunkt, besigtigelsen blev foretaget.

Kornudsæden angives overvejende i tønder, men også i skæpper og visse steder i byskæpper og ørtug. Alle mål er omregnet i tønder, og principperne for denne omregning er angivet i ekskursen om kornmål. Af samme ekskurs fremgår, at det antages, at der er tale om en nogenlunde ensartet tønde, undtagen i Husum amt, hvor tønden formentlig var større, og tøndetallet derfor er forhøjet med 10 procent. Når det gælder den samlede udsæd bruges begrebet *tønder udsædshartkorn*, som ikke må forveksles med det hartkornsmål, der brugtes til

at værdisætte ejendomme i kongeriget. Én tønne udsædshartkorn er lig en årlig udsæd på én tønne rug eller byg, men to tønner havre. Det hænger sammen med, at tøndemålet var et rummål og ikke et vægtmål, og da én tønne havre er langt lettere end én tønne rug eller byg, har den også langt mindre værdi. Omregningen af havre fra to til én svarer desuden nogenlunde til et besætningsforhold, hvor man typisk såede to tønner havre i samme areal som én tønne rug eller byg.¹⁹ Boghvede, ærter og bønner omregnes derimod i forholdet en til en. For boghveden angives udsæden normalt til lidt under én tønne per tønne land, men forskellen er ikke stor, og da boghvede i slesvigske regnskaber stort set altid var billigere end rug per tønne, er det valgt at regne en til en. Ærter og bønner betyder så lidt, at det har meget ringe betydning, hvordan man beregner det. Udsædshartkornet bruges til to ting: dels til at angive den samlede udsæd for gårde, byer eller områder, dels til at beregne den relative andel af udsæden for hver enkelt afgrøde. Det betyder for eksempel, at en gård med en udsæd på to tønner rug, én tønne byg, én tønne boghvede og otte tønner havre regnes til at have en udsæd på otte tønner udsædshartkorn, heraf 25 procent rug, 12,5 procent byg, 12,5 procent boghvede og 50 procent havre. Men når der tales om havre alene, bruges det nominelle tal.

For husdyrenes vedkommende er oplysningerne også usystematiske. Der er konsekvent oplysninger om heste, kvæg og får, men der er først og fremmest stor forskel på, hvordan kvæg opdeles. Det er derfor valgt kun at skelne mellem køer på den ene side og *ungkvæg* på den anden, som omfatter kvier, kalve og stude og studekalve på forskellige alderstrin.

Kildeværdi

Historikernes vurdering af sådanne besigtigelser har været forskellig. Peder Dam, Svend Gissel og Karl-Erik Frandsen har alle konkluderet, at udsædstalene i Frederik III's matrikel er urealistisk lave. Peder Dam mener, at man kan bruge den relative fordeling på kornsorter, men ikke de absolutte tal.²⁰ Imidlertid bygger matriklen på selvangivelse fra bønderne, som formentlig vidste, at formålet var fiskalt, og desuden var 1662 næppe det bedste tidspunkt at indhente disse oplysninger på. Fridlev Skrubbeltrang sammenlignede i sin tid kvægskattelister og besigtigelsesforretninger af ryttergodset i Kronborg amt med de oplysninger, som kunne hentes i skifter. Konklusionen var, at bønderne angav alt for lave tal til skattelisterne, mens besigtigelsen af ryttergodset, som ikke byggede på selvangivelse, gav pålidelige tal.²¹ Da vore kilder er besigtigelser, er det et positivt resultat. Vi kan samtidig se, at oplysningerne i Sønderjylland er indsamlet med ganske megen omhu. Det hænder, at udsæd angives ens for en række gårde, men ellers er alle oplysninger individuelle. I flere tilfælde er bygninger, udsæd og kvæg ikke bare talt, men også vurderet. I Husum amt

blev oplysningerne indsamlet af to embedsmænd, men siden godkendt af amtets bondefogeder og »*Rechensmänner*«, og en særlig vurderingsmand var udpeget til at vurdere alle hestene.²²

Vi har kun få muligheder for at sammenholde de sønderjyske jordebøgers og inventariers tal med andre, som er blot nogenlunde samtidige. Fra Sydals findes ud over jordebogen fra 1700 to senere fra 1746 og 1754.²³ Samtidig har Per Grau Møller analyseret skifter fra Nordals fra 1730-35 og 1750-55.²⁴ Der er her tale om to naboområder på samme ø med stort set samme natur, bebyggelse, landgildemønstre og godsstruktur. Kildernes udsagn er sammenfattet i figur 2.

	køer	ungkvæg	kalve	alt kvæg	får	heste	føl
Jordebog Sydals 1700	2,9	-	-	-	-	3,9	-
Jordebog Sydals 1746	5,3	2,8	1,7	9,8	4,7	-	-
Skifter Nordals 1730-35	5,5	2,2	2,0	9,7	4,5	7,7	0,4
Jordebog Sydals 1754	6,3	2,3	2,6	11,2	5,9	6,6	0,0
Skifter Nordals 1750-55	6,5	2,0	2,8	11,3	6,1	6,5	0,9

Figur 2. Gennemsnitlige besætninger for gårde på Als 1700-1755 ifølge forskellige kilder. Kilder: LAA, Sønderborg Amtsstue, pk. 87; Mathiesen, 1992 s. 168-171; Grau Møller, 1984 s. 113.

Sammenligningen viser, at de to kildegrupperes oplysninger for tiden omkring 1740 og tiden 1750-55 er næsten helt overensstemmende, mens jordebogen fra 1700 ligger langt lavere. Noget kan forklares med, at besætningerne faktisk var i vækst, men meget tyder på, at *den* jordebogs tal er upålidelige – men de to senere jordebøgers til gengæld særdeles gode. Spørgsmålet er derfor, hvilken erfaring vi skal overføre til det langt mere omfattende materiale fra Haderslev, Aabenraa, Husum og Gottorp amter og Søgård gods. Da disse jordebøger med videre i hele deres tilgang og opbygning og med deres tilbøjelighed til også at medtage føl og kalve af ringe pengeværdi ligner de sene sønderborgske jordebøger langt mere end den tidlige, vil jeg tro, at de også er mere troværdige end denne.

Der er enkelte andre sammenligningsmuligheder. For Løjt sogn i Aabenraa amt har jeg tidligere sammenlignet oplysningerne fra 1704 med en ny udsædsangivelse fra 1771, en besætningstælling fra 1774 og tal for både udsæd og besætning indsamlet af amtmand von Rosen omkring 1825. Resultatet er, at udsædstallene fra 1704 lå 7-10 procent under tallene fra 1771 og 7-10 procent over von Rosens tal, og mønstret er det samme for køer, heste og får, hvor kil-

derne er sammenlignelige.²⁵ For dette sogn tyder alt altså på, dels at landbruget var yderst stabilt gennem 1700-tallet, dels at 1704-jordebogen er ganske pålidelig.

Peder Dams måske væsentligste grundlag for at anse 1662-matriklens udsædsangivelser for at være for lave er en sammenligning med de ager-arealer, der angives i Christian V's matrikel. Her nåede han frem til, at den angivne udsæd målt i tønder udsædshartkorn kun svarer til 16,4 procent af ager-arealet regnet i tønder land i Jylland og 31,3 procent på øerne.²⁶ For Sønderjyllands vedkommende har vi en kontrolmulighed i form af de kort, som 1717-18 blev udfærdiget over en række landsbyer i Tyrstrup herred. For otte landsbyer har Wolfgang Prange beregnet et agerareal.²⁷ For en enkelt af disse – Vonsild – er den angivne udsæd i tønder udsædshartkorn hele 86 procent af det angivne agerareal i tønder land, for fem landsbyer ligger udsæden på 56-66 procent, mens den for Stenderup og Skartved er på henholdsvis 40 procent og 42 procent. Det passer gennemgående godt til den angivne besåning.²⁸ Det ser ganske vist noget anderledes ud, hvis vi sammenligner med Johannes Mejers kort fra omkring 1650, som opdeler al jord i ejerlavene i Aabenraa amt på ager, eng, hede og så videre.²⁹ Men dels regner Mejer med en langt højere agerandel end den store matrikel gør for kongeriget, dels kan forholdene have ændret sig efter svenskekrigene. Når alt vejes for og imod må den samlede konklusion stadig være, at de forskellige jordebøgers og besigtigelsers oplysninger må anses for forholdsvis pålidelige – dog undtagen jordebogen fra Sønderborg amt 1700.

Kort og regionsinddeling

I det følgende vil en lang række resultater blive fremstillet på kort. Det sker på to måder. For det første er det valgt at vise punktvis kort over den samlede mængde af for eksempel udsæd for hver bebyggelse. Heri medtælles udsæd og besætning fra alle brug, vi har oplysninger om, altså både bondegårde, huse og præstegårde, men ikke hovedgårde. Definitionen af en bebyggelse følger kilderne, så det, de omtaler som særlig bebyggelse, er regnet som sådan, dog undtagen visse huse.

For det andet vises kort over de enkelte kornsorters andel af den samlede udsæd, og her er fladekort fundet mere egnede end punkt kort. Da der ikke findes et digitalt ejerlavskort for Slesvig, er det valgt at vise det på sogneniveau, men dog sådan, at 12 sogne, hvor der er konstateret meget store forskelle i udsædsmønster mellem to større geografisk sammenhængende dele af sognet, er delt, typisk i en østlig og en vestlig del. Det er gjort ved lige streger, som er arbitrære, men dog placerer de relevante bebyggelser på den rigtige side af stregen. Endelig er det ved enkelte sogne, hvor undersøgelsen kun dækker et hjørne, mens resten er ubelyst, valgt at udskille den dækkede del på tilsvarende vis.

Kvaliteten af de til rådighed værende digitale kort for Slesvig er for ringe til at tillade statistisk GIS-analyse. I stedet foretages statistisk analyse ved sammenligning af nogle regioner, hvor der for hver beregnes gennemsnitsværdier for hver gård. Der var i Slesvig normalt et semantisk skel mellem gårde – som regel kaldet »Hof«, »Hufe«, på Als »Bol« – og forskellige kategorier af husmandsbrug, oftest »Kate« eller »Inst«, i Haderslev amt »landbol«, men som i kongeriget er grænserne ikke ganske klare og konsekvente. Vi har ikke nogen vurdering i hartkorn og kan derfor ikke overtage det skel på én tønne hartkorn, som bruges i kongeriget. I stedet er der sat et skel ved en udsæd på mindst 2½ tønne udsædshartkorn. Det svarer godt til kildernes sproglige skel, idet langt de fleste »gårde« lå over og langt de fleste »kåde« lå under. I kongeriget mente man i 1600-tallet, at en udsæd på tre tønner burde svare til en landgilde på én tønne.³⁰ Da der i dansk landgilde indgik persiller for eng og skov og for herskabsforholdet, må de 2½ tønner udsæd svare til godt én tønne landgildehartkorn i kongeriget og dermed nogenlunde til den grænse, vi er vant til at bruge der. Den del af undersøgelsen omfatter i alt 5.331 landbrug, der ikke var præstegårde eller avlsgårde, med mindst 2½ tønne udsædshartkorn.

Her arbejdes med i alt 13 regioner, som er konstitueret ud fra en blanding af naturgrundlag, markante geografiske skel og dyrkningsmønstre. Langt hen ad vejen ligner Slesvigs naturgeografi Nørrejylland. Fra nord til syd går israndslinjen gennem hertugdømmet. Øst for den findes frugtbare moræneområder, som gennemgående er noget større end i Nørrejylland, vest for den dels meget sandede hedesletter og dels bakkeøer med blandet jordbund, som samlet er bedre end hedesletternes, men ringere end det østlige morænelands. I Slesvig sammenfattes hedesletter og bakkeøer under det plattyske ord gest. Endelig findes mod vest marskområder.

Det er imidlertid valgt at lave den præcise regionsafgrænsning ud fra dyrkningen. Det skal siden vises, at rug og boghvede knytter sig til den magre jord, byg og havre til den gode. Derfor er grænsen mellem henholdsvis den østlige moræne-region og den magre centrale gestregion trukket ved en grænse på 60 procent af rug og boghvede sammenlagt, så sogne over grænsen hører til gestregionen, sogne under til regionerne mod øst. Langt de fleste sogne i den østlige region havde en rug-boghvedeandel på under 40 procent, men det er valgt i de østlige regioner at medtage en halv snes hele og halve sogne langs isranden, som med en rug-boghvedeandel på 40-60 procent repræsenterer en overgang, fordi de trods alt ligner sognene mod øst mere end sognene mod vest.

Den østlige region er videre inddelt i seks underregioner ved de østslesvigske fjorde, som både var naturlige og administrative skel. Inden for fire af de fem nordligste af disse regioner var der nok forskel i terræn, udbredelse af skov med videre fra bebyggelse til bebyggelse, men udsædsfordelingen hænger ikke

sammen med disse forhold, så det berettiger en udskillelse af særlige skovbygder. Den lille Løjt-Aabenraa-region var derimod ret stærkt præget af skov og bakker, men også af ret store landsbyer og ret frugtbar jord. Eneste egentlige skovbygd var Hüttener Berge sydøst for Slesvig by, som her er afgrænset til at være lig Hütten len/herred, dog uden de såkaldte skovbygder i Krop sogn, som administrativt hørte til Hütten herred, men med hensyn til afgrøder og jordbund fuldstændig ligner resten af Krop sogn mod vest. Området er meget bakket og var meget skovrigt og havde en udsædssammensætning, som er helt anderledes end de andre østlige regioner.

Lige vest for israndslinjen findes de fleste steder magre hedesletter. Det er valgt at definere både en nord- og en sydslesvigsk hedesletterregion bestående af sogne lige vest for israndslinjen, som normalt havde en rug-boghvedeandel på mindst 80 procent. Til disse regioner er det valgt også at regne de tilgrænsende bakkeøområder i henholdsvis Nørre Rangstup og Hohn herred, fordi de dyrkningsmæssigt lignede hedesletteområderne med en rug-boghvedeandel på over 80 procent i langt de fleste byer. Derimod er Rødding bakkeø holdt for sig. Med en rug-boghvedeandel på 60-80 procent hører den stadig til gestens hovedregion, men skiller sig ud ved at være noget mere frugtbar end de øvrige gestområder.

Mod vest fremtræder en række delvis marskprægede områder. I nordvest havde fem hele og halve sogne ved marskranden og ét lige bag en bygandel over 50 procent. Det er valgt at definere dem som en særlig region, den nordlige marskrand. Hertil er lagt Farup sogn, fordi det også ligger ud til Vadehavet og rummer egentlig marsk, skønt bygandelen var lavere. Bag disse sogne skiller et område sig ud med bygandele på 24-47 procent og i de fleste tilfælde rug-boghvedeandele på 50-70 procent. De er defineret som en særlig region, Skærbæk-egnen. Den består af den vestlige del af Toftlund bakkeø, men er ellers præget af meget blandede jordbundsforhold, og den repræsenterer klart en overgang mellem det marskvendte og den rene gest. I flere sogne er kildedækningen i øvrigt meget dårlig, så tallene skal tolkes med varsomhed.

I sydvest var der kun én bebyggelse med mere end 50 procent byg, og den ligger midt i landet. Til gengæld var hele Husum amt og et par nabobyer i Gottorp amt præget af, at rug-boghvede og byg-havre begge udgjorde mellem 40 procent og 60 procent af udsæden, altså nogenlunde lige meget. Det hænger sammen med, at regionen består af en bakkeø, som er omgivet af en ret smal marskstribe mod vest, men til gengæld brede marsklignende drag langs Ejderen mod syd og Treene mod øst. Det er derfor valgt at se regionen som en helhed, Husumegnen. Kun er det eneste rene marskejerlav i regionen udskilt.

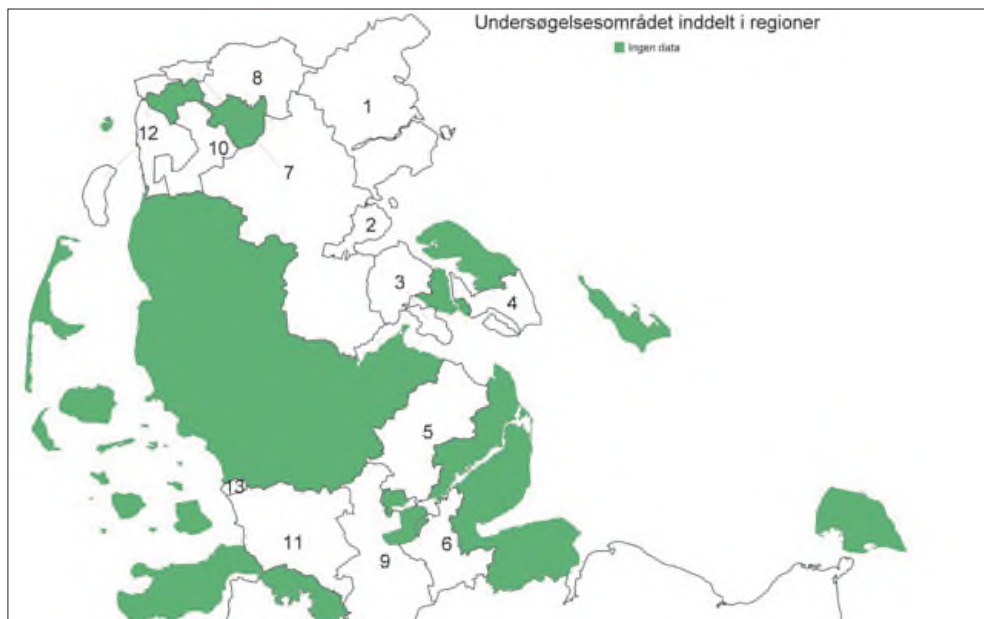
Regionernes navne, principperne bag dem og antallet af gårde for hver region er opført i figur 3.

<i>Regionsinddeling</i>	<i>Udsædsandele og regionens gårdtal</i>	
<i>Østlige agerregioner</i>		
1. Haderslevregionen	< 60% rug+boghvede	1199
2. Aabenraa-Løjt	< 60% rug+boghvede	164
3. Sundeved	< 60% rug+boghvede	360
4. Sydals	< 60% rug+boghvede	319
5. Angel	< 60% rug+boghvede	306
<i>Østlig skovregion</i>		
6. Hüttener Berge	> 60% rug+bhv, >20% havre	175
<i>Gestregioner</i>		
7. Nordlige hedesletterregion	> 80% rug+boghvede	1121
8. Rødding bakkeø	60-80% rug+boghvede	324
9. Sydlige hedesletterregion	> 80% rug+boghvede	396
<i>Vestvendte regioner</i>		
10. Skærbækregionen	< 80% rug+bhv, <50% byg	127
11. Husumegnen	40-60% rug+boghvede	628
12. Nordlige marskrand	> 50% byg	189
13. Hatsted marsk	< 10% rug+boghvede	23

Figur 3. Regionsinddeling.

Regionsinddelingen er kortlagt på figur 4. Ved inddelingen er der lagt vægt på at skabe geografisk sammenhængende regioner. Det er kun afvejet ved, at to sogne nord for Ribe er lagt til den nordslesvigske hedesletterregion. Det betyder til gengæld, at enkelte byer og sogne er generaliseret ind i regioner, de strengt taget ikke hører til efter definitionen ovenfor. For eksempel er Bedsted sogn regnet til den nordlige hedesletterregion, skønt rug-boghvedeandelen er under 70 procent, og Lintrup sogn regnet til Rødding bakkeø trods en rug-boghvede-procent på 81. Det betyder naturligvis, at de regionale gennemsnitstal netop er gennemsnit, som nogle byer kunne afvige en del fra.

Det er et større problem, at regionsinddelingen kun dækker de dele af Slesvig, vi har kilder for. Det betyder, at hvor afgrænsningen for eksempel Haderslevregionen og Rødding bakkeø mod den nordlige hedesletterregion bygger på kildematerialet, ved vi ikke, hvor store områder syd og vest for det kildedækkede område, som naturligt ville kunne regnes til den nordlige hedesletterregion. Faktisk er det kun Haderslevregionen, Rødding bakkeø og den lille Løjt-Aabenraa-region, som ikke kunne tænkes at være større, hvis vi havde kildedækning for større dele af hertugdømmet. Samtidig er dækningen skæv på den måde,

Figur 4. Regionsinddelingen.

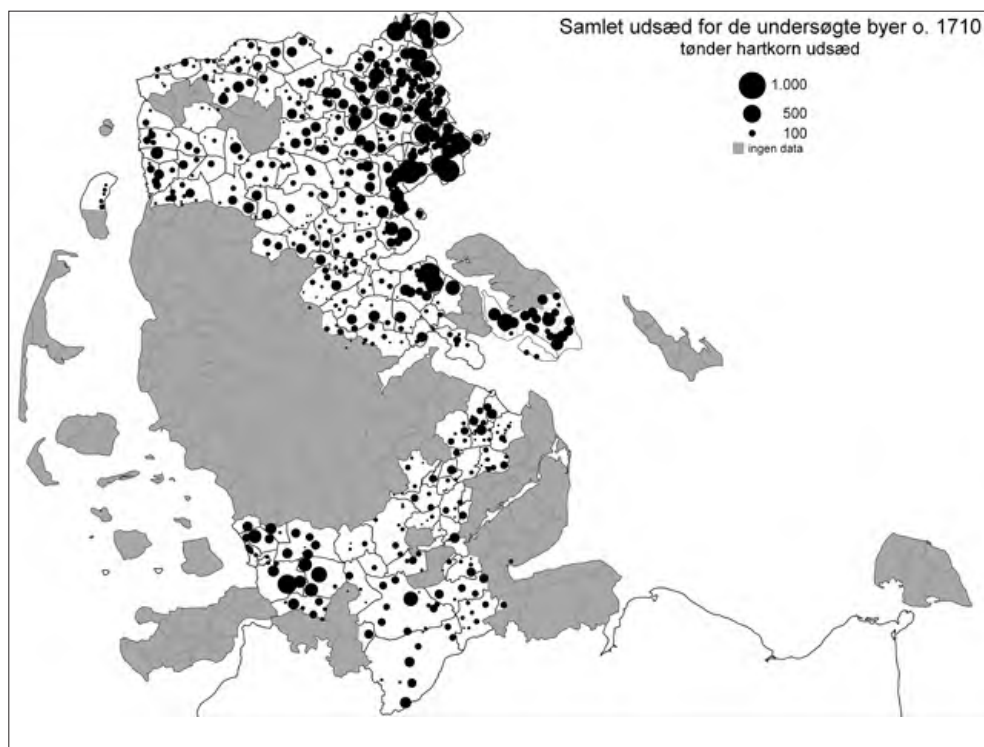
at Nordslesvig er bedre dækket end Syd- og Mellemslesvig og østlands- og hedesletterregioner bedre dækket end de vestvendte.

Gennemsnitstal per gård er beregnet på bebyggelses-, sogne- og regionsniveau. De vil helt overvejende blive brugt på regionsniveau.

Korndyrkningen

Under omtalerne af gårdes og husmandsbrugs udsæd nævnes de klassiske kornsorter rug, byg, havre og boghvede, som var vigtige i Sønderjylland, samt forskellige former for bælg­sæd og helt sporadisk andre ting som blandsæd og hvede, men ikke andre nytteplanter som hør, haveurter og lignende. I alt løber den udsæd, kilderne registrerer, op i 60.343 tønder udsædshartkorn, når havre som tidligere nævnt regnes halvt med. Figur 5 viser udsædens fordeling på bebyggelsesniveau. Helt som man ville vente, fremstår udsædstætheden langt størst på den gode morænejord i det østlige Nordslesvig. De lave værdier i Angel skal ikke tillægges vægt, da kildedækningen her er dårlig. På andenpladsen følger de vestligste egne ved eller nær marskranden, hvor udsædstætheden i øvrigt helt lokalt kunne være meget høj, mens hedesletterne ligger i bunden.

Figur 5. Samlet udsæd i hartkorn på bebyggelsesniveau.

Den samlede udsæd er både en funktion af, hvor tæt gårdene lå, og hvor meget korn, hver gård såede. I gennemsnit var udsæden kun 10,7 tønder hartkorn. Det lyder meget lavt i forhold til, at kongerigske bondegårde i gennemsnit havde 30 tønder land ager, som ved regelmæssigt trevangsbrug burde give en udsæd på 20 tønder. Imidlertid er Erland Porsmose nået frem til, at tiendetal fra Fyn fra 1500- og 1600-tallet alle peger på en kornhøst på 30-45 tønder per gård og en udsæd på omkring 10 tønder – altså meget lig de slesvigske tal.³¹

Men der var i øvrigt store regionale forskelle i Slesvig. Den gennemsnitlige udsæd per gård faldt ikke bare fra øst mod vest, men også fra nord mod syd. Haderslevgnen lå suverænt i spidsen med langt større gårde end de andre regioner. Gennemsnitlig var deres udsæd 17,6 tønder hartkorn, på Haderslev Næs endda normalt over 20 tønder, mens overgangssognene omkring Sommersted og Stepping omvendt trækker ned. På andenpladsen kom Sydals med et gennemsnit på 12 tønder ifølge jordebogen fra år 1700. Det tal er nok for lavt.

Skifterne fra Nordals viser i stedet et niveau omkring 20 tønder, og jordebogen fra 1700 anfører kun rug, byg, havre og ærter, men ikke boghvede, som ifølge andre kilder var udbredt på øen.³² Skifternes tal er formentlig mere repræsentative end jordebogens, så Als havde sandsynligvis korndyrkning på linje med Haderslevengen.

Gårdene i Angel havde i gennemsnit godt 11 tønder hartkorns udsæd, som i øvrigt inden for denne region var faldende fra nord og øst mod syd og vest. Sundevedregionens gårde lå på knap ti tønder, men det er et gennemsnit af smågårde omkring Gråsten og ret store gårde i det egentlige Sundeved. Lavere endnu lå gårdene i Løjt sogn og omkring Aabenraa med kun cirka 8½ tønde hartkorns udsæd.

Gårdene i de fire gest- og marskregioner i Nordslesvig samt enkelte sogne ved Husum havde alle et gennemsnit på ni-ti tønder og lå dermed kun lidt under Angel og over Løjt-Aabenraa-regionen, mens gårdene i Hüttener Berge, på den sydlige hedeslette, og i de egentlige havvendte sogne i syd lå helt nede på seks-syv tønder i gennemsnit.

De enkelte afgrøder

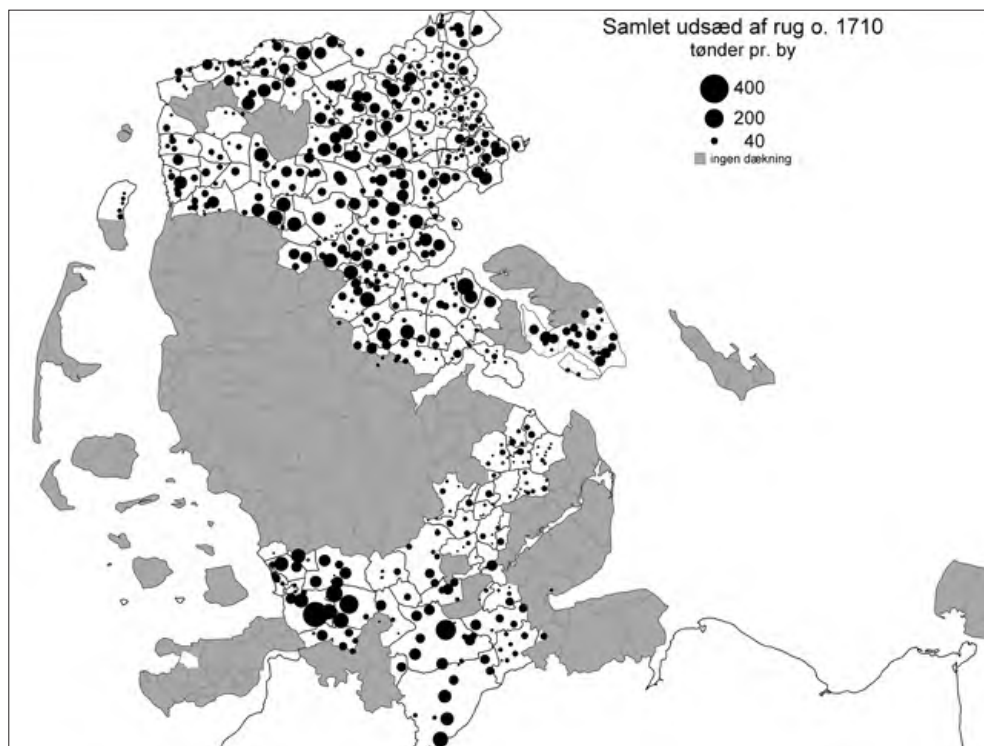
For kongeriget fandt Peder Dam, at rug og byg tilsammen omfattede ikke mindre end 78,6 procent af udsæden, havre 18,3 procent, boghvede og blandkorn hver godt én procent og ærter og hvede én-to promille hver. Byg og rug var næsten lige vigtige i Jylland og på Fyn. På Sjælland angives kun tal for de to afgrøder under ét, men her var byg utvivlsom vigtigst, så fordelingen på landsplan formentlig i alt har været 30-35 procent rug og 40-45 procent byg.³³ Mønstret i de kildedækkede dele af Slesvig er anderledes. Her var der ikke tre, men fire vigtige afgrøder, og fordelingen mellem dem var langt mere jævn, som det fremgår af figur 6.

Rug	Byg	Havre	Boghvede	Bælgsæd
35,5	23,4	28,1	12,2	0,8

Figur 6. Samlet udsædsfordeling i undersøgelsesområdet (målt i procent, beregnet på tønder hartkorn).

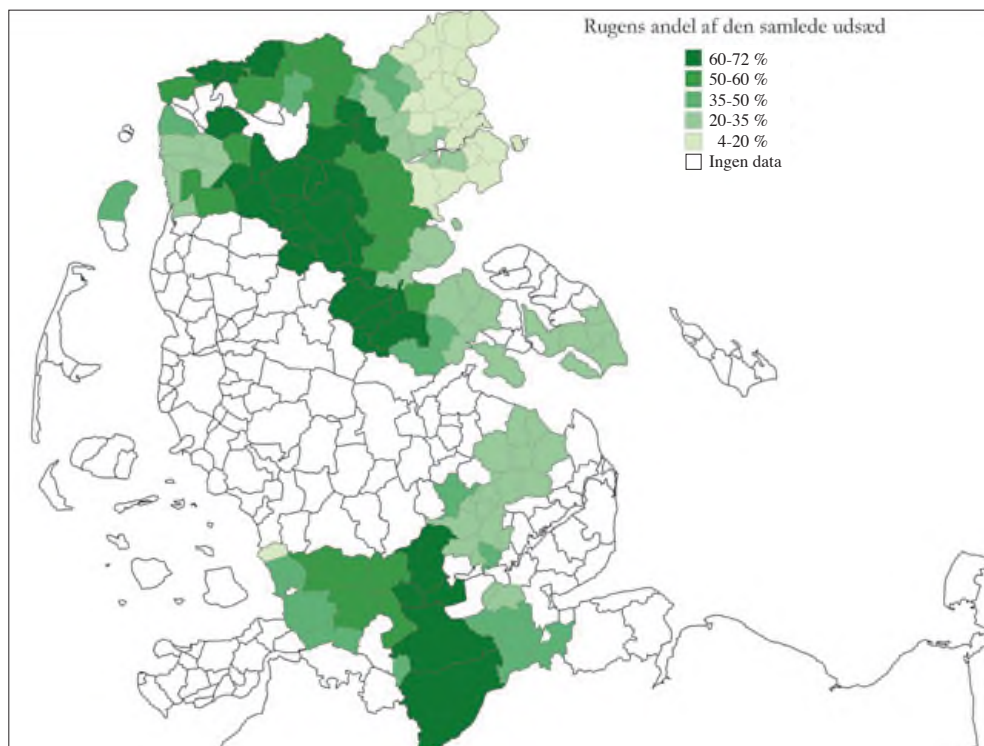
Modsat kongeriget var *rug* vigtigste kornsort i de undersøgte dele af Slesvig. Ser man på rugens udbredelse, tegner der sig et meget forskelligt mønster, afhængigt af om man ser på de absolutte mængder eller den relative andel.

Regnet i absolutte mængder er det mest slående, at rug blev dyrket overalt. Det hænger sammen med, at rug som brødkorn var nødvendigt i enhver husholdning. Ser vi i stedet på rugens relative andel af den samlede udsæd, viser

Figur 7. Samlet udsæd af rug per bebyggelse.

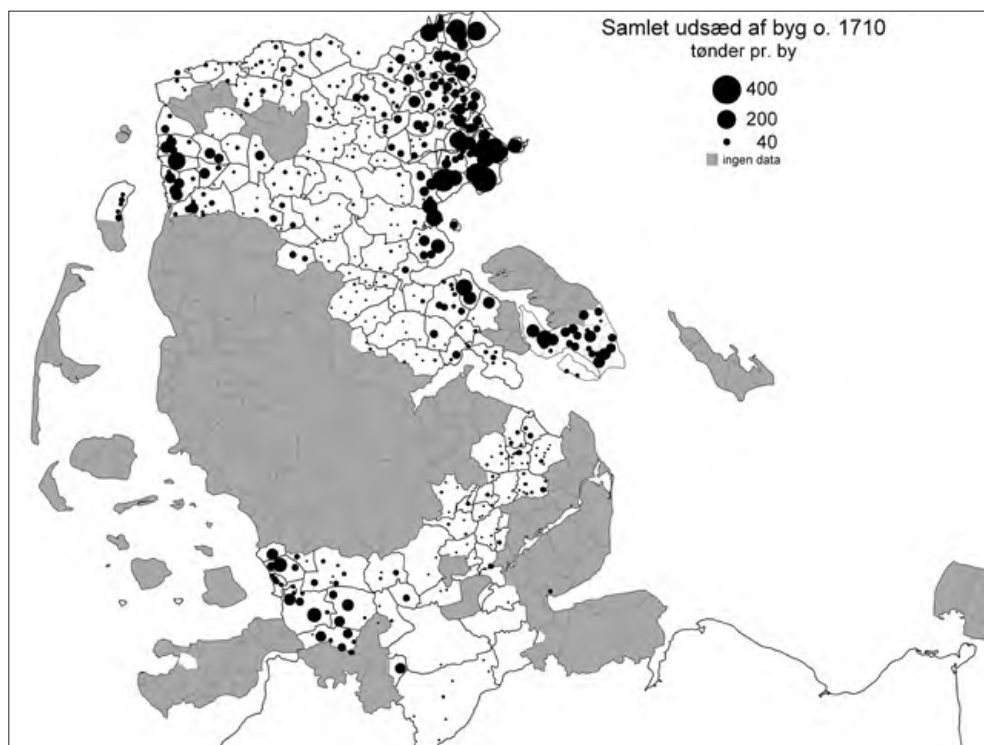
ingen anden kornsort så stor en varians. I hedesletteområderne udgjorde rug normalt 60-70 procent af den samlede udsæd, og på Rødding bakkeø, på randmorænen og på dele af Husumegnen 50-60 procent. Som skarp kontrast har vi østlandet. Her lå rugandelen i de fleste sogne under 35 procent og i ganske mange under 20 procent. Dette hovedmønster svarer ganske godt til det nørrejyske, hvor der var meget høje rugandele i det meste af Vestjylland, men andele under 40 procent øst for den østjyske israndslinje og i det vestlige Limfjordsområde.³⁴ Ud over øst-vest-forskellen var der imidlertid også nord-syd-forskelle i Slesvig. I Østslesvig var der forholdsvis mindst rug på Haderslevegnen og relativt mest i Angel. Endnu større forskel på nord og syd var der længst vestpå, hvor sognene på Husumegnen havde en rugandel på 40-50 procent, mens andelen i de nordslesvigske marskrandsogne kun var 20-40 procent.

Figur 8. Rugens andel af den samlede udsæd på sogneniveau.

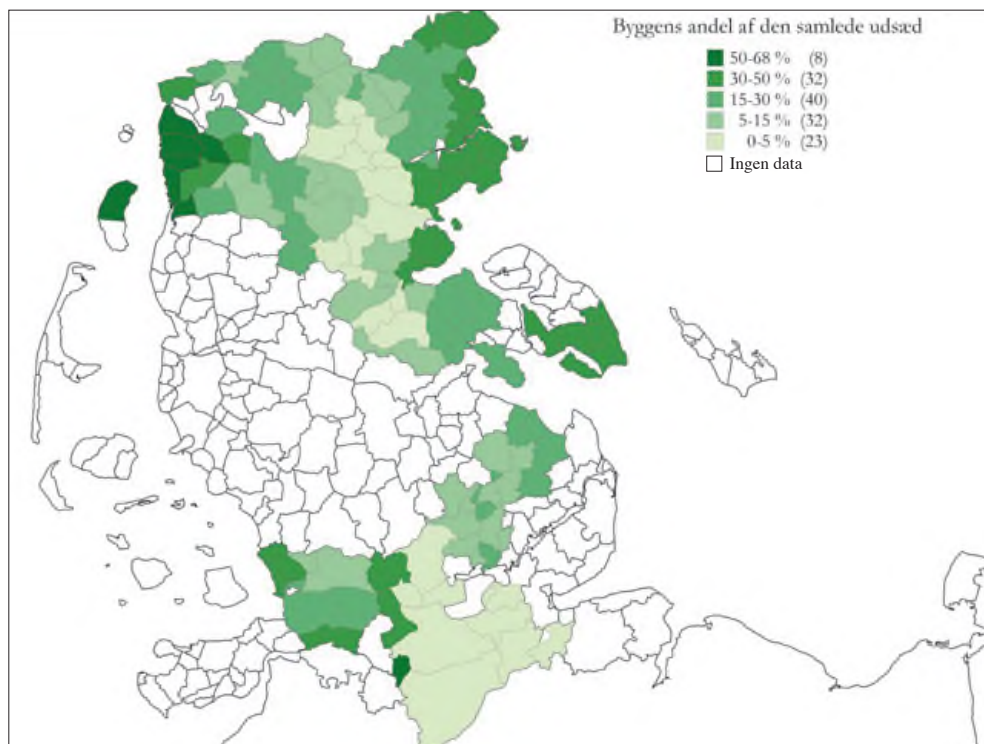
I gennemsnit per gård er kontrasten knap så klar – fire-seks tønder per gård på hedesletterne, Rødding bakkeø og Skærbæknegnen mod 2½-3½ tønne overalt i østlandet inklusiv Hüttener Berge samt i regionerne ved Vadehavet – dog undtagen Hatsted Marsk. Den høje relative andel på hedesletterne skyldtes både, at man såede forholdsvis meget rug, og at man ikke såede ret meget andet, og den særligt lave rugandel på Haderslevnegnen skyldtes, at man havde en større samlet kornavl uden at øge rugandelen. Med forsigtighed kan vi nok antage, at en udsæd på omkring tre tønder rug har kunnet dække en gårds eget behov på den gode jord.

Billedet for byg er ganske anderledes, som det ses af figur 9-10. Hvad enten vi ser på de absolutte mængder eller relative værdier, er det åbenbart, at byg var knyttet til dels østlandet, dels marskranden, mens kornsorten var helt uden betydning på gesten.

Figur 9. Samlet udsæd af byg per bebyggelse.

Samtidig fremstår der imidlertid nogle markante forskelle mellem underregioner, som mest følger et nord-syd-mønster. Byg var generelt mere udbredt i de nordslesvigske regioner end i de sydslesvigske. Relativt set var den nordlige marskrand omkring Ribe bygens højborg nummer ét med bygandele på over 50 procent i de fleste sogne. På Husumegnen dyrkede man tilsvarende mere byg end andre steder i Sydslesvig, men kun i byen Meggerdorf nåede man andele over 50 procent, mens resten af regionen havde varierende andele, så byg totalt kun udgjorde 28 procent af udsæden på egnen. Tilsvarende udgjorde byggen over 30 procent af udsæden i store dele af Haderslevvegnen og Sydals, men typisk kun 10-20 procent i Angel. Målt i gennemsnitlig udsæd per gård bliver mønstret kun tydeligere: 5,5-5,7 tønder på Haderslevvegnen og i den nordlige marskrand, fire tønder på Sydals, to-tre tønder på Skærbækvegnen og i Hatsted marsk, cirka halvanden tønde i Angel, på Rødding bakkeø og på Husumegnen og næsten intet på hedesletterne.

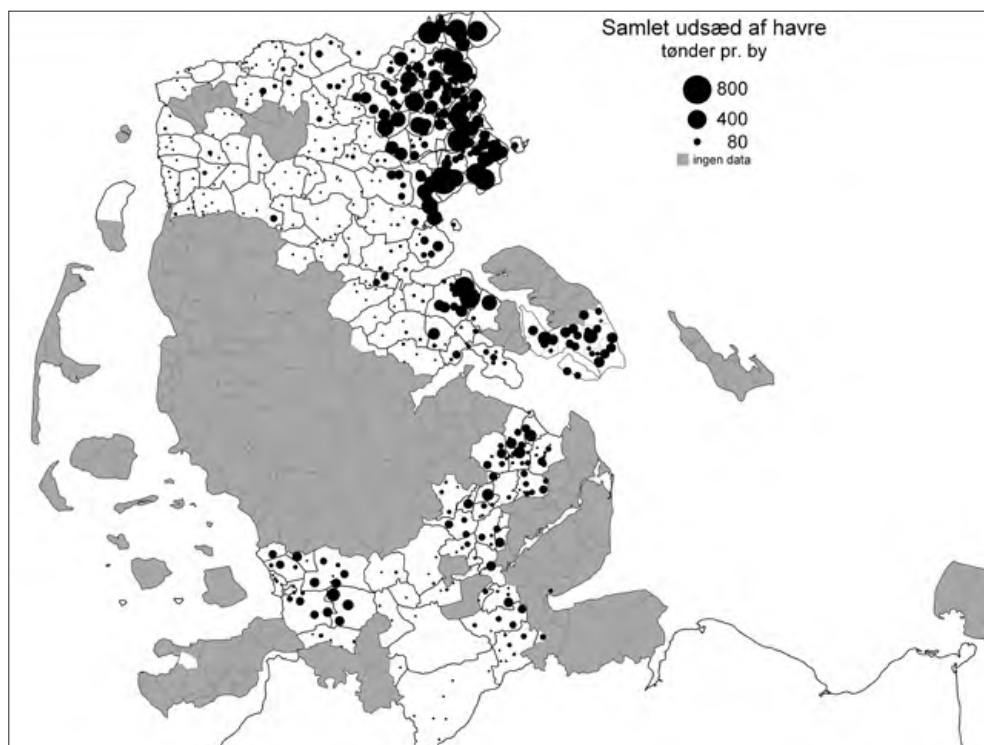
Figur 10. Byggens andel af den samlede udsæd på sogneniveau.

Sammenlignet med Nørrejylland og Danmark i øvrigt er det et overordnet fællestræk, at byg var knyttet til lerjorden, men den var ikke nær så dominerende i Østslav som i kongerigets lerjordsområder.³⁵

Byggenes mindre betydning modsvarer af, at *havre* til gengæld betød des mere. I kongeriget var havre nok en betydelig afgrøde, men dog klart mindre vigtig end rug og byg. I Sønderjylland, derimod var havre faktisk næstvigtigste afgrøde, som tegnede sig for hele 27,7 procent af den registrerede udsæd, altså mere end byg, selv om én tønne havre her kun er regnet halvt.

Overordnet falder havrens udbredelse sammen med byggenes. Som byg var havren knyttet til den gode jord i østlandet og marskjorderne mod vest, mens den i endnu højere grad end byggen var fraværende på gesten. Når vi ser på de absolutte mængder, var Haderslevregionen klart dominerende. Havre spillede en stor rolle på egnen – ja, de høje havreandele er med til at definere regionen, og gårdene såede her i gennemsnit over 15 tønner havre hver, regnet i absolut

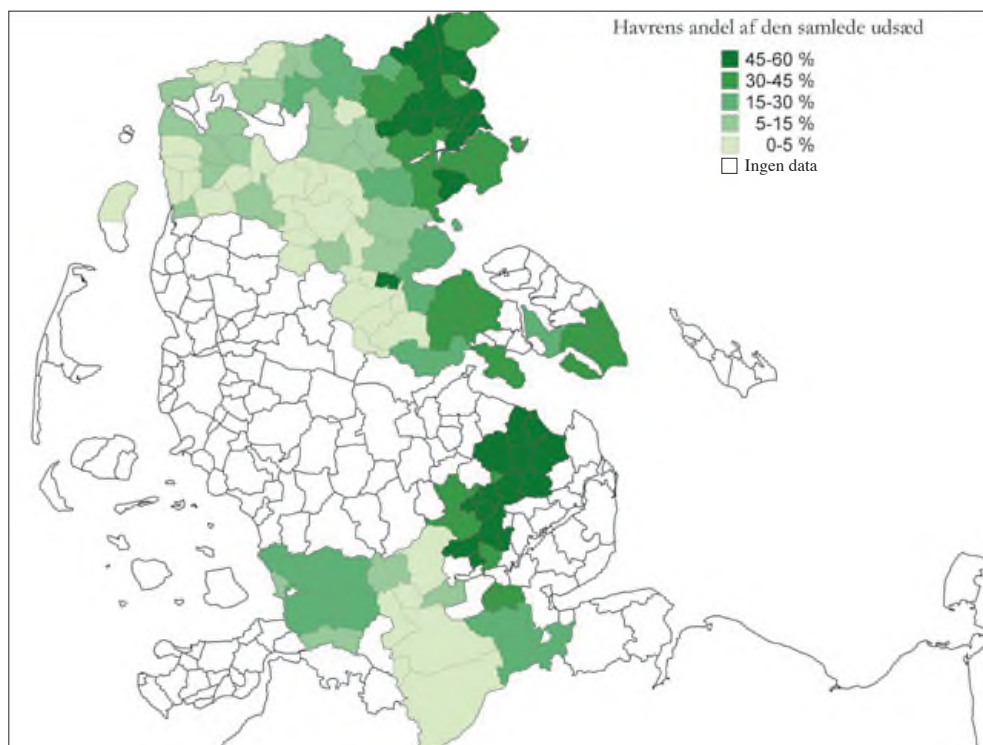

Figur 11. Samlet udsæd af havre per bebyggelse.

mængde og ikke i hartkornsværdi. Relativt set var havreandelen imidlertid endnu højere i Angel, hvor denne kornsort udgjorde omkring halvdelen af den samlede udsæd omregnet i hartkorn, hvilket dog kun svarer til cirka ti tønder havre per gård. Andelen på Als og i Sundeved var lavere, men dog stadig høj – typisk 30-40 procent af det samlede hartkorn eller seks-otte tønder havre. Var havre generelt lidt vigtigere end byg i det meste af Østlandet, var det omvendt på Husumegnen, hvor havre nok var udbredt, men dog klart mindre vigtig end byg. Også her fulgtes byg og havre dog ad. Det gjorde de derimod ikke i to andre regioner. I Hüttener Berge i sydøst dyrkede man ganske meget havre, men ikke byg af betydning, mens det forholdt sig omvendt i byggens absolutte højborg ved den nordlige marskrand – og områderne lige bag – hvor man stort set ikke dyrkede havre.

Sammenlignet med kongeriget er hovedforskellen, at havre overhovedet var så vigtig i Slesvig og så konsekvent blev dyrket på den gode jord. Det skal dog

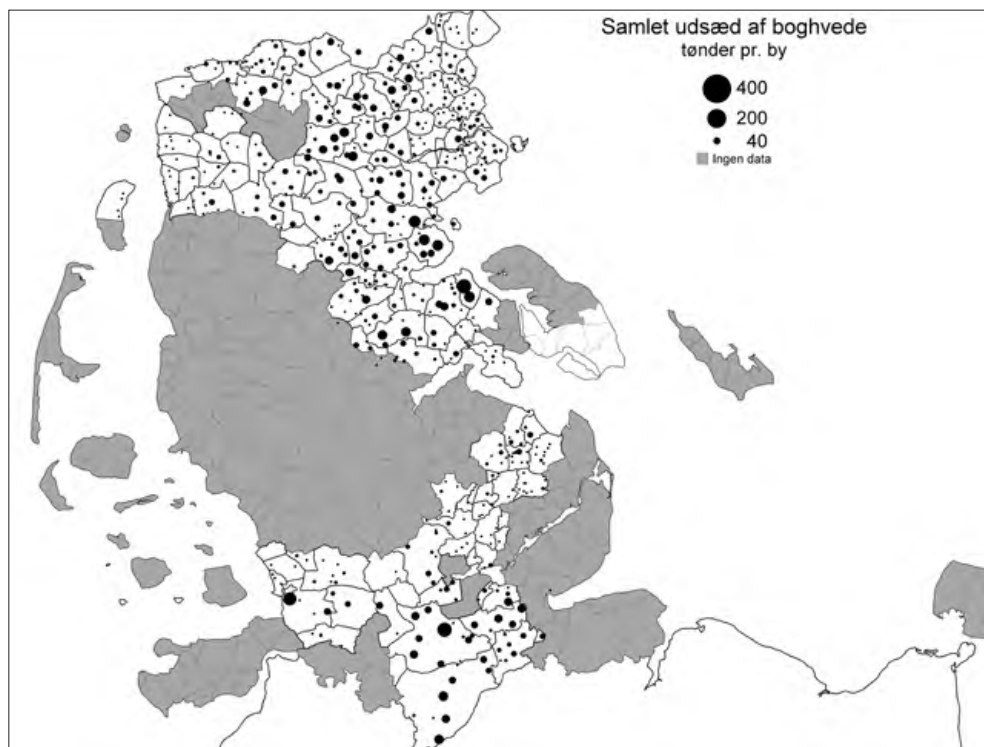

Figur 12. Havrens andel af den samlede udsæd på sogneniveau.

noteres, at Peder Dam gennemgående også finder de højeste havreværdier i egne med god jord – Salling-Mors-Thy og egnen omkring og øst for Vejle. Blot er der i hans undersøgelse mange andre egne med god jord uden nævneværdig havredyrkning.³⁶

Boghvede var en ny afgrøde, som havde vundet frem i 1500-tallet. I kongeriget var afgrøden ifølge Peder Dams tal endnu ubetydelig i 1660'erne.³⁷ Der er dog spredte spor af, at boghvede faktisk var noget mere udbredt i visse egne sidst i 1600-tallet, blandt andet på Fyn.³⁸ Intet peger dog på, at man kom i nærheden af forholdene i Slesvig, hvor denne afgrøde tegnede sig for 12 procent af det samlede hartkorn – næsten halvt så meget som byg eller havre og ikke meget mindre end den plads, havre havde i kongeriget.

Boghvede var i endnu højere grad end rug knyttet til de magre jorder. I hedesletteområderne og Hüttener Berge tegnede boghvede sig typisk for over 25 procent af den samlede udsæd, på Rødding bakkeø og de dele af Toftlund

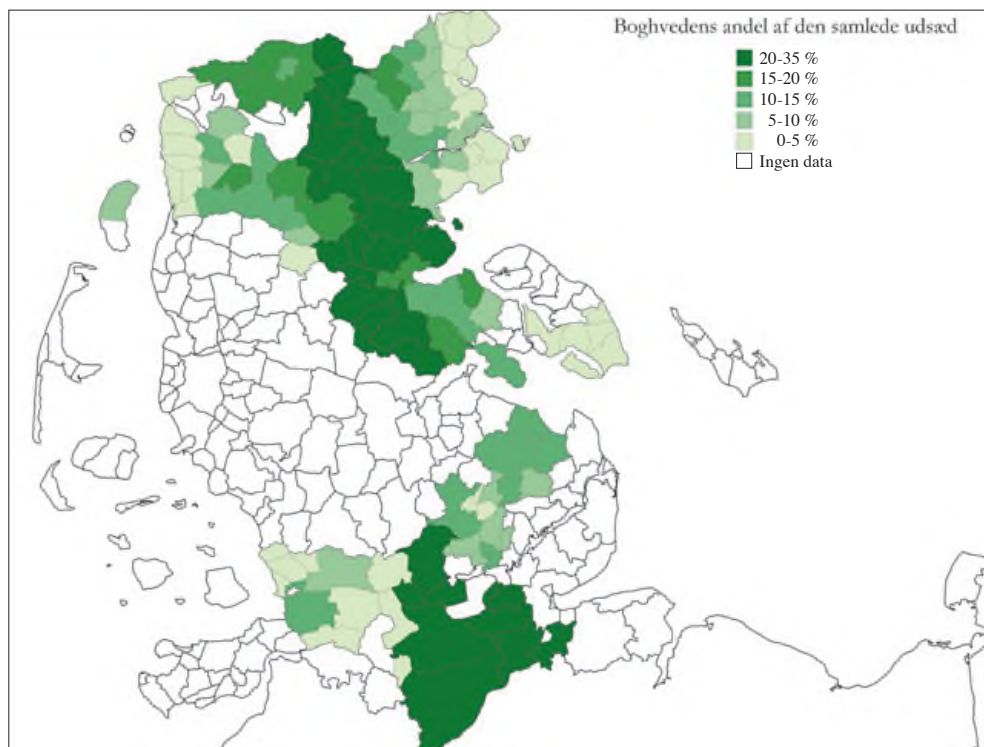

Figur 13. Samlet udsæd af boghvede per bebyggelse.

bakkeø, der ellers er regnet til hedesletterregionen, 15-25 procent. Her såedes typisk et par tønder per gård. I østlandet udgjorde boghvede normalt 5-15 procent af udsæden svarende til omkring én tønne per gård, mens andelen i regionerne ud mod Vadehavet var nede under fem procent, typisk svarende til to-tre skæpper per gård.

Der var en klar negativ sammenhæng mellem dyrkning af byg og boghvede, som utvivlsomt hænger sammen med, at de i høj grad havde samme rolle i husholdningen – nemlig som hovedingrediensen i grøden. Der er dog delvise undtagelser. I Aabenraa-Løjt-regionen og dele af Sundeved var andelen af både byg og boghvede pænt høj – i Angel var den til gengæld lav for begge kornsorter. På Als registreres afgrøden slet ikke, hvad der dog nok er en mangel ved kilden, da der ses betydelige boghvedemængder i skifterne fra Nordals.³⁹

De fire hovedafgrøder tegner sig i alt for 99 procent af den samlede udsæd, omtalt i kilderne. Næsten hele resten udgøres af bælg-sæd. Ærter og den beslæg-

Figur 14. Boghvedens andel af den samlede udsæd på sogneniveau.

tede foderplante *vikker* nævnes nogle gange hver for sig, andre sammen, så det er opgivet at skelne. Afgrøden havde sin udprægede højborg på Sydals, hvor der i alt er registreret 261 tønner udsæd af ærter og vikker. I Kegnæs sogn blev der kun sået godt én tønne i alt, men i hele resten af regionen såede alle gårde undtagen fem ærter, som udgjorde syv procent af den registrerede udsæd, på sogneplan svingende mellem fire procent og ni procent, med Ulkebøl sogn i spidsen. Eneste andet sted, hvor ærter havde reel betydning, er Halk sogn på Haderslev Næs – inklusiv Hejsager by, som dog dengang regnedes til nabosognet Grarup – hvor der i alt er registreret godt 40 tønner ærter og vikker, svarende til tre procent af den samlede udsæd. Endelig såedes cirka 15 tønner i Stenderup og Bjert sogne sydøst for Kolding, og ellers nævnes ærter og vikker helt sporadisk i fire sogne mere på Haderslevegnen. Afgrøden er tydeligt knyttet til særlige lokalområder med høj bonitet, som også alle ligger ud til kysten. Ærter var en væsentlig afgrøde i Mecklenburg og på Femern, og inden for kongeriget var

den især knyttet til Lolland – alle områder, der som de slesvigske ligger ud til kysten ved den sydvestligste del af Østersøen.⁴⁰

Der nævnes en smule ærtesæd i Roager by ved den nordlige marskrand og i Hatsted marsk, men i alt kun fire tønner, så i marsken blev ærter klart overgået af *bønner*, som også ofte omtales i topografiske beskrivelser af landbruget i de slesvigske marskegne. Inden for undersøgelsesområdet træffer vi dem i otte af de mest marskprægede ejerlav i Hatsted, Skobøl og Svavsted sogne ved Husum. Her blev der i alt sået cirka 48 tønner bønner, som i fire ejerlav, herunder Hatsted Marsk og nabobyen Wobbenbüll, udgjorde over ti procent af det samlede hartkorn. Dertil forekommer bønner i tre landsbyer ved den nordslesvigske marskrand, men her var den samlede udsæd af dem kun på godt otte tønner.

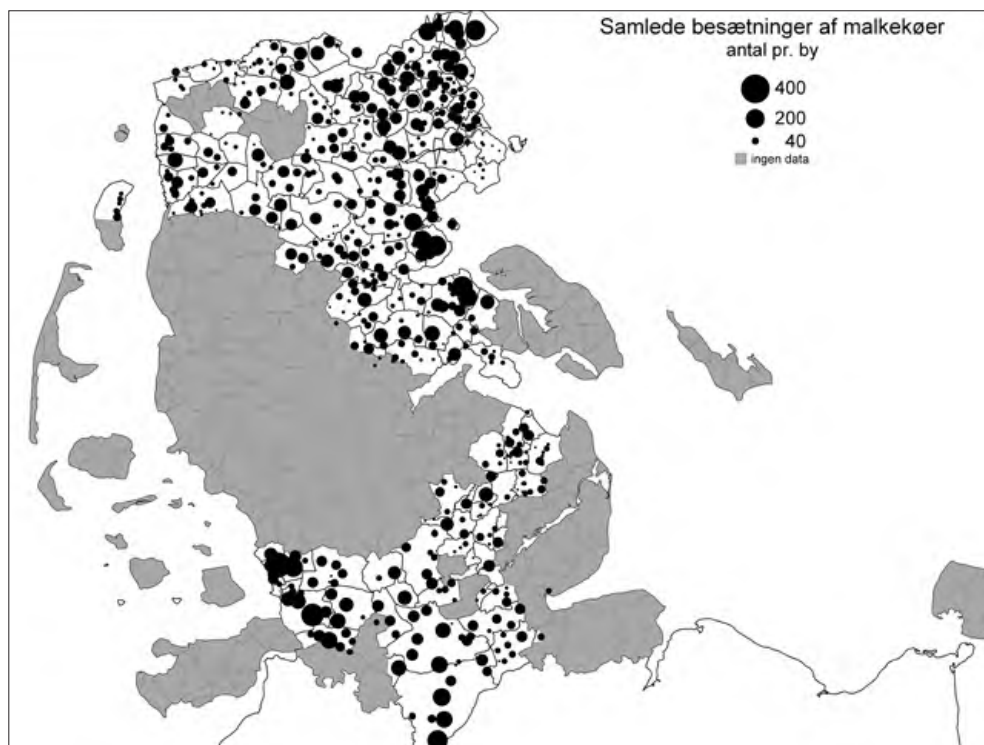
Alt andet nævnes i så små mængder, at det er helt uden betydning samlet. *Blandkorn* som var en blanding af byg og havre, nævnes kun meget sporadisk på Haderslevengen, hvor 17 gårde spredt ud over næsten hele regionen i alt såede omkring 30 tønner. Ved enkelte andre gårde på egnen nævnes byg og blandkorn under ét, men er her registreret som byg. *Hvede* forekom i Angel og ved marskranden nær Husum, men i forsvindende mængder.

Husdyrbruget

Kvægholdet udviser ikke lige så klare regionale mønstre som kornavlens. Det totale antal stykker hornkvæg varierede regionalt kun fra otte i Hüttener Berge til 12,5 på Haderslevengen, men dog sådan, at Haderslevengen lå i spidsen sammen med Angel og Rødding bakkeø, de øvrige nordslesvigske regioner i midten og de øvrige sydslesvigske regioner lavest. Som for kornavlens var tendensen, at kvægholdet var større østpå end vestpå og større i Nordslesvig end i Sydslesvig, men forskellene er mindre end for kornets vedkommende. Endelig var forskellene faktisk mere markante på lokalt end regionalt plan.

Når det gælder *køer* var de regionale mønstre svage. Per kvadratkilometer var der også flere køer i de egne, som var tæt opdyrkede, end i de tyndt befolkede egne, men forskellen er ikke nær så stor som for kornets vedkommende. Det skyldes, at der var næsten lige mange køer per gård i alle egne. På regionalt niveau var der i gennemsnit 4,3-5,4 køer per gård i næsten hele Nordslesvig samt i Angel og på den sydlige hedeslette. Hüttener Berge, Skærbækegnen og Husumengen lå noget lavere med 3,6-3,9 køer i gennemsnit, mens kun Hatsted Marsk, som omfatter mindre end et sogn, lå nede på 3,1. Set på sognniveau var der lidt større spredning, men langt de fleste sogne lå på et gennemsnit på 3,5-6 køer. De mest markante forskelle var helt lokale og ikke regionale. På Rødding bakkeø var der et meget højt niveau i Skrave sogn og et meget lavt i nabosognet Lintrup.

Vender vi os i stedet mod *okseavlens*, er det lidt svært at sammenligne tal-

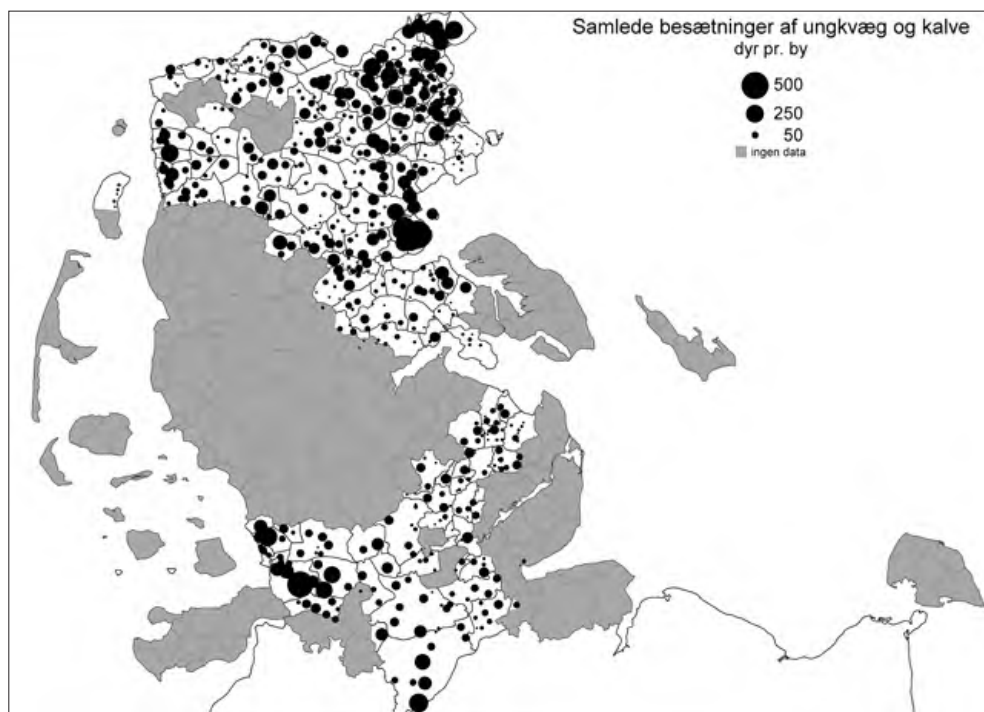
Figur 15. Samlede besætninger af malkekøer.

lene, da nogle jordebøger skelner mellem stude, kvier og kalve, mens andre slår meget af det sammen til ungvæg. Her er det valgt at slå alt kvæg, som ikke var køer, sammen til ungvæg.

For ungvæget ses et mere markant billede end for køernes vedkommende. I øst var der meget ungvæg nordøst for Haderslev og på Løjt Land nord for Aabenraa. Vestpå var der generelt meget ungvæg langs selve marskranden, men nogle gestegne var også ganske godt med. Det gælder blandt andre nogle sogne op mod Kongeåen og en række byer i Aabenraa amts sydvestligste del. Målt per gård lå Haderslevengen i spidsen med 7,9 styk ungvæg per gård, mens gårdene i Angel, på Rødding bakkeø og ved den nordlige marskrand havde 6,4-7,1, den nordlige hedeslette omkring 5,4 og den sydlige hedeslette og Hüttener Berge kun cirka 4,5.

Nu afspejler sådanne gennemsnitstal en blanding af gårdenes specialisering og deres størrelse. En noget indirekte måde at nærme sig okseproduktionens

Figur 16. Samlede besætninger af ungvæg.

betydning på er at se på, hvor stor en del køerne udgør af det samlede hornkvæg – jo højere andel, jo mindre vægt på okseavl. For hele Slesvig var andelen 55 procent i 1861, og i år 1900 fremstår en klar kontrast mellem malkekvægs-egne med over 50 procent – i reglen over 60 procent – og udprægede studeegne med under 40 procent.⁴¹ Sammenlignet hermed fremstår det meste af Slesvig som en stærkt studeavlsorienteret region omkring 1700. For det undersøgte område under ét udgjorde køerne kun 42 procent af det samlede hornkvæg, og på Haderslevengen, Rødding bakkeø, den nordslesvigske marskrand og Skærbækengen samt Hatsted Marsk var andelen under 40 procent. Disse egne må klart have haft betydelig vægt på studeproduktion. I Sundeved, på den nordlige hedeslette og på Husumengen udgjorde køerne cirka 45 procent. I Hüttener Berge og på den sydlige hedeslette udgjorde de derimod 48-50 procent, og her er vi ved at nærme os en malkekvægsegn. Det viser sig også i sammenligning med Als. Her kan vi ganske vist ikke bruge tallene fra omkring 1700, men både skifter fra 1730'erne fra Nordals og en jordebog over dele af Sydals fra 1746

angiver i gennemsnit noget over fem køer per gård, men kun godt fire kalve og kvier i alt – og slet ingen okser.⁴² Her var køernes andel oppe over 55 procent, som må kunne tages som et pejlemærke for en egn, hvor kvægholdet udelukkende var orienteret mod malkekvæg, og hvor tyrekalvene formentlig tidligt blev solgt til bønder fra gesten.

Der var en tydelig sammenhæng mellem studeavl og høl, om end vi på dette punkt mangler oplysninger fra visse områder. Der var godt høslæt i Haderslev amts østligste og vestligste egne og de steder i Aabenraa amt, som berømmes for deres kvæghold, men kun lidt på de centrale hedesletter. Mere overraskende er det, at der anføres gode høressourcer i det ellers så magre Hohn herred med den beskedne kvægbesætning, men overraskende lidt høl fra Sydangel. I figur 17 er de landsbyer, hvor vi har oplysninger om høslæt, opdelt i ti lige store grupper efter, hvor meget høl hver gård i gennemsnit rådede over.

	Gennemsnit pr. gård				
	læs høl	køer	ungkvæg	kalve	kvæg i alt
1. tiendedel	45,4	7,2	10,6	2,1	20,5
2. tiendedel	27,4	5,7	8,2	1,7	15,9
3. tiendedel	22,3	5,8	8,1	2,3	16,3
4. tiendedel	18,9	5,4	6,6	2,0	14,0
5. tiendedel	16,6	4,7	5,2	1,8	12,3
6. tiendedel	14,3	4,1	4,0	1,4	10,8
7. tiendedel	11,6	3,8	3,5	1,4	10,1
8. tiendedel	9,3	3,6	3,3	1,2	10,0
9. tiendedel	7,6	3,5	3,1	1,1	8,4
10. tiendedel	4,0	3,3	2,7	1,1	7,5

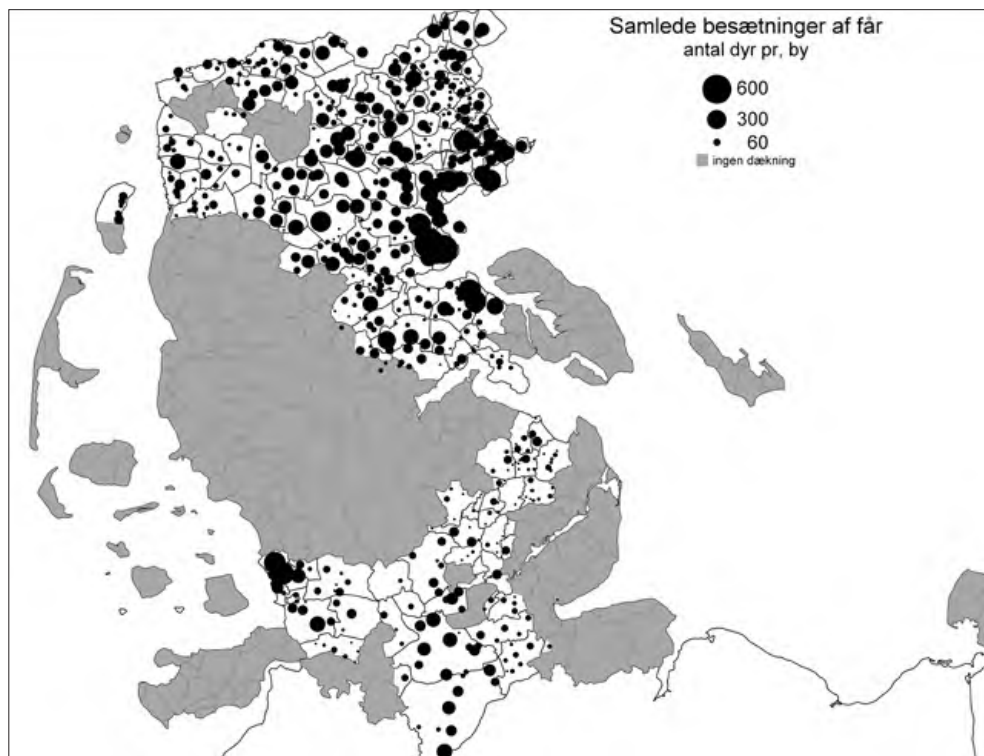
Figur 17. Sammenhæng mellem høslæt og kvæghold på landsbyniveau i Haderslev, Aabenraa, Gottorp og Husum amter 1704-11.

De steder, hvor man havde mest høl, havde man også mest kvæg, men forskellen er langt større for ungvægets vedkommende end for køernes. Bønderne i de ti procent af landsbyerne, som havde mest høl, holdt lidt over dobbelt så mange køer per gård som bønderne i de landsbyer, som havde mindst høl, men fire gange så meget ungvæg. Mønstret gentager sig også i de mindre ekstreme tilfælde. I den halvdel af landsbyerne, som havde mest høl, gruppe 1-5, havde man overalt mere ungvæg end køer. For den halvdel af byerne, hvor høet var

mere knapt, var det omvendt. Høslæt var en vigtig ressource, og de bønder, som havde mest af den, satsede på studeavlen.

Inden for *fåreholdet* træder ganske klare regionale mønstre frem. Fåreholdet var størst i den midterste del af det nordslesvigske undersøgelsesområde – i hedesletterregionen og på Rødding bakkeø. Derpå fulgte Haderslev og Sundeved, mens Skærbækne og marskranden lå klart lavere. I Sydslesvig gentager samme mønster sig i princippet, idet den sydslesvigske hedesletteegn lå højest, derefter fulgte Angel og Hüttener Berge, og Husumne ligger allerlavest. Men samtidig var der en klar nord-syd-forskel, så gårdene i de enkelte sydslesvigske regioner kun havde halvt så mange får som gårdene i de tilsvarende regioner i nord.

På figur 18 ses disse mønstre ret tydeligt, men også ét mere. Haderslev-faldet, hvad angår fårehold i to halvdele, så fåreholdet på Haderslev Næs var lige så højt som på hedesletterne, mens det var markant lavere nord for Haderslev Fjord.

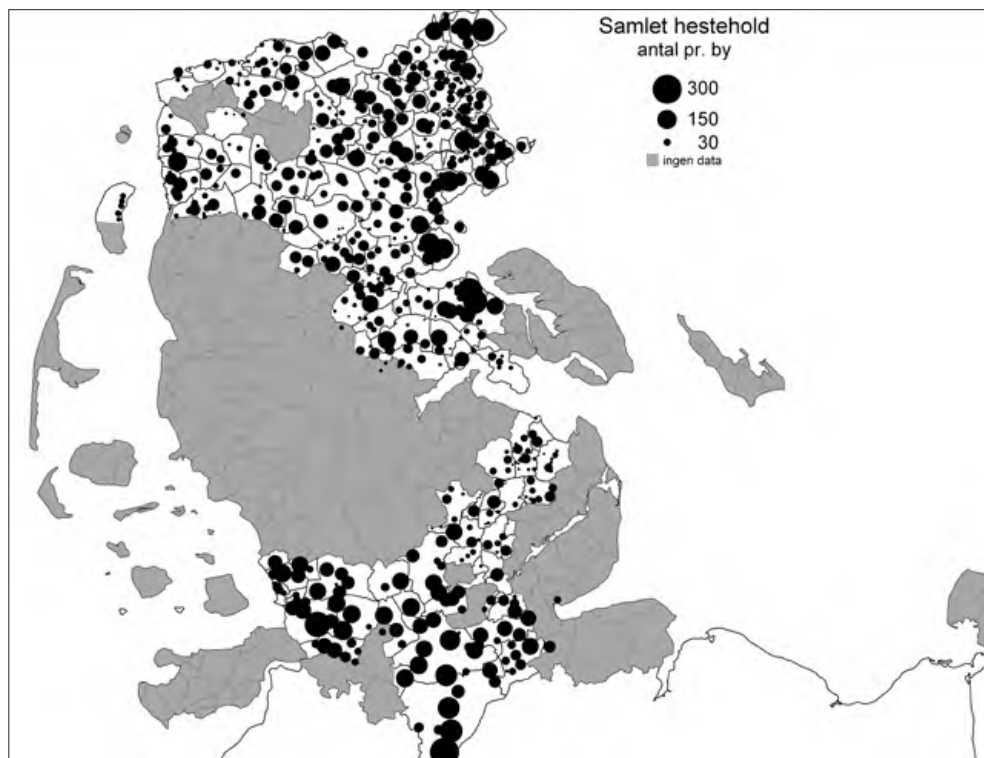

Figur 18. Samlede besætninger af får på byniveau.

I det nordslesvigske område var der angiveligt et betydeligt fårehold både i østlandet og på gesten, mens der var markant mindre i de vestligste egne. Målt per gård lå gestegnene i spidsen. Derimod er billedet helt anderledes for Sydslesvig. Generelt var der langt færre får i Sydslesvig, uanset om man måler det samlet eller per gård, og det gælder både østpå og på gesten. Eneste undtagelse er de sydlige sogne ved marskranden, som havde en del får – modsat tilsvarende sogne længere nordpå.

Heste indtager en anden plads end de andre husdyr, fordi de først og fremmest var et produktionsmiddel for agerbruget og kun sekundært en produktionsgren. I kilderne fra Husum amt nævnes dog, at visse bønder holdt heste til salg, og spredte kildeudsagn peger på, at det flere steder betød en del. Det er dog vanskeligt at skelne.

Intet andet kort viser en så jævn fordeling. Det visuelle indtryk bekræftes stort set af en gennemsnitsberegning for regionerne. Samtlige nordslesvigske

Figur 19. Samlet hestehold på byniveau.

regioner havde et gennemsnit på 3,9-4,4 heste per gård. Selv hvis vi går ned på sogneniveau, er spredningen ikke meget større – langt de fleste nordslesvigske sogne lå inden for et interval på 3,5-5,5 heste per gård og kun ganske få lå højere. En gård behøvede fire heste for at trække ploven, men kun få syntes åbenbart, at de behøvede flere.

De sydslesvigske egne ud mod marsken skiller sig ud med noget lavere tal, men først og fremmest havde gårdene på den sydslesvigske hedeslette og i Hüttenen Berge markant højere tal end de andre egne. Hvor disse to regioner ligger i bunden med både samlet kornavl og samlet kvæghold, havde de ifølge kilderne det største hestehold. Faktisk ligner deres besætninger næsten til forveksling dem, vi finder på Als omkring 1740 – omkring fem køer, cirka fire stykker kalve og ungvæg i alt og seks-syv heste.⁴³ Et sådant mønster er ikke så overraskende på Als, hvor der var en ret omfattende kornavl, og hvor mange af gårdene havde betydelige hoveriforpligtelser, men meget mindre indlysende lige præcis i de egne af Slesvig, hvor kornavlen var mindst. En forklaring kunne være, at man her i højere grad satsede på egentligt opdræt af heste, men det er der dog ikke mange andre kilder, der peger på.

De regionale mønstre

I figur 20 og 21 sammenfattes oplysningerne om kornavl og dyrehold for de 13 regioner, som tidligere er defineret. Alle tal er vist som gennemsnit per gård.

Da regionsinddelingen er lavet ud fra kornavlen og ikke kvægholdet, kan det ikke undre, at de regionale forskelle er størst på dette punkt. Det ville imidlertid ikke være muligt at finde en regionsinddeling, som gav lige så markante forskelle for kvægholdet, som den valgte giver for kornets vedkommende. Der var ikke lige så klare regionaliseringer.

De større østlige regioner var fælles om en betydelig kornavl generelt og en høj havreandel. Både Haderslevengen og Angel forenede dette med et betydeligt kvæghold, som både omfattede køer og okser, men dog havde hovedvægt på ungvæget. Væsentligste forskel på de to egne var den omfattende bygavl på Haderslevengen og det lige så bemærkelsesværdige fravær af samme i Angel. Her over for står Sydals og Sundeved, som generelt havde relativt mindre kvæg og først og fremmest næsten ingen ungvæg. Landbruget på Als kombinerede kornavl af især byg og havre med malkekvæg, og reelt gælder det samme Sundeved-regionen, om end tallene her trækkes ned af et stort antal småbrug, som havde en mere subsistensorienteret økonomi og derfor savnede specialiseringen i først og fremmest byg. Bortset fra det er der i den region ingen markant forskel på gårde under Gråsten gods og gårde under Aabenraa amt.

Hedeslette- og bakkeøregionerne inde i landet havde en markant anden kornavl end de østlige regioner. De dyrkede for det første mindre korn alt i

Region	Rug	Byg	Havre	Boghvede	Bælgsæd	Tdr.htk
Haderslevegn	3,0	5,4	15,7	1,0	0,1	17,4
Aabenraa-Løjt	2,5	2,3	3,5	1,8	0,0	8,4
Sundeved	2,3	2,2	7,3	1,4	0,0	9,7
Als	3,0	4,1	7,9	0,0	0,8	12,0
Angel	3,0	1,6	10,8	1,3	0,0	11,2
Hytten	2,8	0,0	3,8	2,3	0,0	7,1
Nordlige hedeslette	5,8	0,7	1,1	2,1	0,0	9,1
Rødding bakkeø	5,0	1,4	2,4	1,9	0,0	9,5
Sydlig hedeslette	4,1	0,3	0,3	2,0	0,0	6,5
Skærbæknekn	5,0	2,9	1,0	0,8	0,0	9,2
Husumnekn	3,7	1,9	2,9	0,3	0,4	7,7
Nordlige marskrand	2,9	5,7	0,8	0,3	0,0	9,5
Sydlig marsk	0,2	3,1	3,7	0,0	1,4	6,5
I alt	3,8	2,5	6,1	1,3	0,1	10,9

Figur 20. Gennemsnitlig udsæd per gård på minimum 2½ tønder udsædshartkorn, fordelt på 13 regioner.

	Køer	Ungkvæg	Kalve	Alt kvæg	Får	Heste	Føl
Haderslevegn*	4,8	5,2	2,7	12,5	7,2	4,4	1,0
Aabenraa-Løjt	4,6	10,9	0,3	15,9	10,6	4,1	1,4
Sundeved	4,1	1,8	1,1	7,1	5,7	4,1	0,7
Angel	5,4	4,9	1,5	11,9	4,2	4,7	0,9
Hytten	3,9	2,3	1,8	8,0	3,5	6,2	0,1
Nordlig hedeslette	4,6	4,4	1,0	10,1	9,4	4,6	0,7
Rødding bakkeø	4,7	5,0	2,1	11,7	8,0	4,4	0,9
Sydlig hedeslette	4,6	2,7	1,7	9,2	5,4	6,4	0,8
Skærbæknekn	3,7	5,6	0,3	9,6	5,2	3,9	0,5
Husumnekn	3,6	4,5	0,1	8,2	2,4	3,6	0,8
Nordlig marskrand	4,3	6,5	0,3	11,1	5,2	4,4	0,6
Sydlig marsk	3,1	5,5	0,0	8,6	8,2	2,7	0,9
I alt	4,2	4,1	1,2	10,0	6,2	4,5	0,8
(Als 1730-46)	5,4	2,5	1,85	9,75	4,6	7,7	0,4

* For visse sogne findes kun tal for det samlede hornkvæg. Disse sogne indgår i beregningen af tallet for det samlede hornkvæg, men ikke for køer, ungvæg og kalve.

Figur 21. Gennemsnitlige besætninger af hornkvæg heste og får per gård på minimum 2½ tønder udsædshartkorn, fordelt på dyrkningsregioner.

alt, for det andet såede bønderne langt mere rug og boghvede og langt mindre havre. Derimod var der ikke samme forskel på disse regioner og østlandet i kvægholdet. Indlandsregionernes bønder havde stort set lige så meget kvæg som bønderne østpå, og samlet var der også nogenlunde samme fordeling. Det betyder, at bønderne i alle gestregioner havde flere stykker hornkvæg end tønder kornudsæd – modsat det meste af østlandet. Der var dog forskel på underregionerne, idet den sydlige hedeslette havde meget lidt fedekvæg, mens omvendt Rødding bakkeø lå særdeles højt. Set på sogne- og byniveau er forskellene endnu mere markante. Nogle sogne og byer havde et ret beskedent kvæghold, andre et meget betydeligt.

Skærbækegnen markerer sig som en overgangregion til de vestvendte regioner, som i øvrigt var indbyrdes meget forskellige. De var forbundne af, at gårdene havde meget kvæg i forhold til deres kornarealer, en høj andel af ungvæg i forhold til malkekøer og en korndyrkning, som afveg fra gestens med mere byg og havre. Ellers var der meget stor forskel, idet gårdene ved den nordlige marskrand dels var markant større end ved den sydlige, dels var bygspecialister, mens man sydpå dyrkede mere havre og mere rug.

Der var altså samlet en forskel på østland, mager gest og marskrandsregioner, som man kunne vente, men dertil også mere regionale mønstre. Sammenlignet med kongeriget og især Nørrejylland er der grundlæggende ligheder i form af større opdyrkning og mere byg østpå og en lavere opdyrkning med rug som hovedafgrøde på sandjorden. Der var imidlertid også markante forskelle som den høje havreandel østpå og den høje boghvedeandel på gesten i Slesvig, hvor kongeriget var mere entydigt domineret af byg og rug.

Dyrkningssystemer

Forskellene i agerbrug og kvæghold mellem de slesvigske regioner indbyrdes og disse og kongeriget hænger til dels sammen med dyrkningssystemerne. Ganske vist er forsknings- og kildesituationen på dette punkt langt svagere end for kongeriget, men noget kan dog siges. Georg Hanssen og Troels Fink har tidligere søgt at tegne et overordnet billede, og Wolfgang Prange har lavet dybe analyser for det nordlige Tyrstrup herred. Karl-Erik Frandsen har sammenfattet disse og dertil bidraget med analyser af de nordvestslesvigske landsbyer, hvor en del af gårdene var kongerigske, og landsbyen derfor beskrevet i Christian V's matrikel.⁴⁴

Østslesvig var domineret af systemer, som kun i begrænset omfang har paralleller i kongeriget. Trevangsbruget, som beherskede størstedelen af kongerigets moræneområder, kan ikke sikkert påvises i Slesvig overhovedet. I stedet var store dele af Østslesvig præget af et system, som kombinerede alsædsjorder med andre jorder, som blev dyrket med en lang omdrift. I Tyrstrup herred i Ha-

derslev amt viser kortstudier, at der tæt ved landsbyerne oftest fandtes ganske store arealer, som kaldes enten »*indvang*« eller »*løkke*«, og som blev drevet som alsædsbrug. Dertil kommer så nogle såkaldte »*vange*«, som vekslede mellem en periode med kornavl og en periode med fællede, typisk fire år af hver. Der var oftest to sådanne vange, men tre forekom også og muligvis endnu flere.⁴⁵ Det ligner meget det system, Troels Fink og Georg Hanssen beskriver for Angel, hvor der fandtes en såkaldt »*gårdvang*« som alsædvang og typisk to andre vange, som blev drevet vekselvis, typisk fire år ad gangen. Også fra Haderslev herred findes omtaler af noget lignende. Georg Hanssen fremhæver, at Slesvig domkapitels jordebog fra 1639 ret tydeligt viser, at man i Angel dyrkede rug og byg i alsædjorden, men havre i vangjorden. Fink påpeger, at blandt andet den grundige beskrivelse af Tyrstrup herred i forbindelse med amtmandsindberetningen fra 1735 siger det samme for det nordøstlige Haderslev amt, men han anfører også, at andre kilder nævner et mere kompliceret sædskifte på Haderslevvegnen, som involverede både alsæds- og vangjorden. Troels Fink anser dog kombinationen af en indvang med alsæd og vangskifter, som blev drevet vekselvis, som det *gamle* system.⁴⁶

Karl-Erik Frandsen anser systemet nord for Haderslev for en del af det, han kalder Lillebæltsystemet, og som ellers var udbredt på Vestfyn og i en smal stribe i Østjylland mellem Kolding og Århus. Ifølge hans beskrivelser var kernen i systemet to vange med en lang omdrift. Han finder dog også alsæd nogle steder, blandt andet i Bjerre herred, Ning herred syd for Århus og i Vends herred på Fyn, men betragter alsædsløkkerne her og i Tyrstrup herred som et supplement til de to hovedvange og betragter derfor systemet som en form for tovangsbrug.⁴⁷ Peder Dam har imidlertid påpeget, at det med den lange omdrift er radikalt anderledes end det simple tovangsbrug med henholdsvis brug og hvile hvert andet år, som fandtes vest for København, blandt andet ved at give plads til et sædskifte og en langt mere kompleks afgrødesammensætning.⁴⁸

Samtidig har Jens Andresen vist, at man i Ning herred syd for Århus fortrinsvis dyrkede hartkornet i de såkaldte løkker, som enten blev drevet som alsædjord eller i en særlig rotation, mens vangskifterne primært blev brugt til havre. Derved var løkkerne »*den vigtigste del af bymarken*«. ⁴⁹ Jens Andresens beskrivelse af systemet i Ning herred minder påfaldende meget om beskrivelser fra blandt andet Angel og Tyrstrup herred først i 1700-tallet. Snarere end et tovangsbrug suppleret af løkker synes der i store dele af Østslesvig at være tale om et udmarks-/indmarksbrug som det, Karl-Erik Frandsen beskriver med Limfjordssystemet. Det er valgt her at betegne systemet som *det østslesvigske system*, om end der meget vel kan være tale om glidende overgange inden for både Østslesvig og det område, Frandsen regner til Lillebæltsystemet. I hvert

fald peger Jens Andresens undersøgelser på, at det samme system fandtes helt oppe ved Århus.

Et sådant system har en grundlæggende anden logik end to- og trevangsbrug i øvrigt. Trevangsbruget må opfattes som en kornfabrik, hvor man ideelt set inddrager al ager i samme rotation, og hvor græsningen prioriteres lavt, fordi ét års *hvile* netop er bedre egnet til at give markerne en pause set som kornmarker end til at gøre dem til gode græsmarker. I det østsløvigske system blev en væsentlig del af ageren dyrket endnu mere intensivt, mens dyrkningen af resten af agerjorden overvejende synes indrettet på kvægavlens behov – dels ved at hovedafgrøden var foderkornet havre, dels fordi den lange hvileperiode skabte bedre græsvækst. At man i kongeriget mange steder i praksis justerede trevangsbruget noget i samme retning med havrefald og båreagre er vigtigt at have in mente, men understreger kun den grundlæggende forskellige logik i systemerne.⁵⁰

Vi har da også fundet et ganske stort kvæghold i disse områder, som typisk var på op mod et styk hornkvæg per tønne hartkorn udsæd. Vor viden om kvæghold i kongeriget er beskeden. Skrubbeltrang har godtgjort, at der i årtierne omkring 1700 i gennemsnit var omkring 11 stykker kvæg per gård i Kronborg amt og otte-ti på andre sjællandske godser.⁵¹ I absolutte tal er det på niveau med eller lidt lavere end i Slesvig, men da gårdene på Sjælland klart må formodes at have været større målt på kornareal, har kvægavlens relative betydning været mindre. Mere sandsynligt er det, at man i Nørrejylland har fundet forhold som i Slesvig.

Systemet var grundlæggende det samme på Haderslevvegnen og i Angel, dog med den mindre forskel, at kornavlens både absolut og relativt i forhold til kvægholdet var mindre i Angel, og at dette knytter sig til en markant mindre produktion af byg. Forklaringen er formentlig, at bønderne omkring Haderslev også havde en ret markant salgsproduktion af byg, som de typisk såede mere end fem tønner af, mens Angelbønderne ikke havde. Noget tyder dog på, at man også begge steder ud over studene har haft et vist overskud af havre – det ydes i hvert fald som landgilde fra begge egne langt tilbage.

Østkystens mest ekstreme kvægavlsregion er dog den lille Løjt-Aabenraa-region, som kun består af Løjt sogn og tre nabobyer mod sydvest. Her havde gårdene en meget beskeden kornavl, men et meget stort kvæghold. Det byggede på et meget individuelt kobbølbrug, som dog mere blev brugt til græs og hø end til korn.

Derimod afviger Sundeved og Als fra egnene mod nord og syd. Først og fremmest var begge egne præget af den relativt største vægt på korn i forhold til kvæg af alle regioner, og kvæget var så godt som udelukkende malkekvæg. Der er dog nogen forskel på kornavlens de to steder. Havre var en central kornsort

begge steder, men der blev dyrket væsentligt mere byg og ærter på Als end i Sundeved, hvor der til gengæld angiveligt blev dyrket mere boghvede. Det sidste er dog usikkert, da andre kilder også peger på boghvededyrkning på Als. Under alle omstændigheder må områdernes økonomi have bygget på kornsalg og mejeriprodukter.

Her fandt man tilsyneladende også andre dyrkningssystemer. Troels Fink mente, at bønderne i Sundeved havde indført koppelbrug i 1600-tallet.⁵² Det stemmer for så vidt fint med forholdene i den store by Varnæs, som i Johannes Mejers kortværk fra omkring 1650 angives at have to vange, men i 1704-jordebogen otte »*Schläge*«, som blev dyrket i en regelmæssig rotation med boghvede, byg, rug, havre, havre og tre års hvile.⁵³ Det er fuldstændig som på egnens hovedgårde, bortset fra at hvileperioden var kort. I jordebogen hedder det da også, at bønderne kun burde dyrke jorden fire år i træk, men de manglede foder og tog derfor en havrekærv mere, som de fodrede op – formentlig utærsket. Der var dog næppe tale om koppelbrug i egentlig forstand – det vil sige med hegn mellem alle otte kobler – men snarere om slags tillempet græsmarksbrug, hvor man kun hegnede mellem korn og fællede. Vor viden om dyrkningssystemer på Als er meget mangelfuld, men Per Grau Møller finder gennemgående tre-seks marker per landsby. Troels Fink tolker det som koppelbrug, mens Per Grau Møller mener, at der en blanding af trevangsbrug og en slags græsmarksbrug.⁵⁴ Man kunne tolke det som en gradvis bevægelse fra trevangsbrug mod noget, der ligner systemet i Sundeved, men formentlig mere orienteret mod kornavl. Tilsyneladende havde bønderne på Als og i Sundeved et landbrug, der både i vægten på kornavl og malkekvæg og dyrkningssystemet var tættere på de østlige hovedgårdes koppelbrug end bondelandbruget andre steder.

Forholdene på *gesten* er mere entydige. Både på hedesletten vest for Aabenraa og i hedeslettesognene i Sydslesvig giver jordebøgerne god besked om dyrkningssystemet. Her herskede overalt et regelmæssigt græsmarksbrug, hvor bymarken var inddelt i seks-syv og sjældnere otte såkaldte tægter. Heraf blev tre dyrket, og i begge regioner angives sædskiftet ens: først boghvede, så mønt-rug, det vil sige gødet rug, og tredje år andenkærvsrug, eventuelt sammen med noget havre. Det stemmer fint med, at vi i disse egne angiveligt har en udsæd på 60-70 procent rug, 24-30 procent boghvede og nogle steder lidt byg og havre – som i øvrigt mest blev dyrket i sogne, der her er regnet til disse regioner, men reelt repræsenterer en overgang. Man dyrkede stort set ikke foderkorn, og det betyder, at kvægholdet var stærkt afhængigt af høslæt, så der inden for regionerne var væsentlig forskel mellem byer med gode enge og byer uden.⁵⁵ Karl-Erik Frandsen har fundet samme system på hedesletten i Kalvslund herred.⁵⁶

Rødding bakkeø ligner langt hen ad vejen hedesletteområderne, kun blev der dyrket noget mere byg og havre. Karl-Erik Frandsen har her fundet et

ret uregelmæssigt græsmarksbrug, som har givet rum for forskellige lokale tilpasninger, blandt andet ved at have mere end tre kornår efter hinanden, men overordnet må området forstås som bedre gest med samme logikker som hedesletterne.⁵⁷ Det er dog markant, at dele af regionen havde særdeles gode enge og et meget stort kvæghold. Faktisk var regionen den af alle i Nordslesvig, som havde mest kvæg per tønde udsæd og altså den største relative vægt på kvæghold i forhold til korn.

Den sydlige hedeslette lignede fuldstændig den nordlige i dyrkningssystem og kornavlens sammensætning, men gårdene var markant mindre målt på kornavl. Samlet var deres besætninger ikke så meget mindre end på den nordslesvigske hedeslette, men de var anderledes sammensat med mindre ungvæg og færre får, men markant flere heste. Stort set alle de samme karakteristika gælder Hüttener Berge, som dog havde sit særkende i en ret betydelig havredyrkning ved siden af rug og boghvede. Det er ikke let at forklare, hvorfor man her på én gang havde de mindste kornarealer og det største hestehold. Det kunne tyde på, at heste her var en markant produktionsgren, men det bekræftes ikke af andre kilder.

Ved *marskranden* finder vi atter andre systemer og en anden økonomi. Det ene egentlige marskejerlav, vi har oplysninger fra, er præget af, at man kun dyrkede sommersæd – byg, havre og bønner – og samtidig havde meget kvæg. Det stemmer meget godt med den almindelige opfattelse af marskegnene. Gårdene på den nordlige marskrand havde en pænt stor kornavl, men relativt endnu større besætninger med klar hovedvægt på ungvæg og dermed studehold. De kombinerende tydeligvis to salgsproduktioner: byg og stude. Karl-Erik Frandsen har fundet et dyrkningssystem, der kombinerede alsædsfald, som blev dyrket permanent med korn, med fald med græsmarksbrug i netop de ejerlav, hvor vi har set høje andele af byg.⁵⁸ Alt taler her for, at man havde alsædsfald på den højeste marskjord, hvor man dyrkede byg, og jord med græsmarksbrug på gesten, som blev dyrket med rug, som utvivlsomt mest har været til eget brug.

Gårdene på Husumegnen havde nogle af de samme karakteristika, men i svagere grad. Det hænger nok ikke mindst sammen med, at der var mange små gårde her, som måtte bruge en forholdsvis stor del af deres ressourcer på rug og malkekvæg til eget behov. Egnens større gårde holdt meget kvæg, ikke mindst fedekvæg, og her er det sandsynligt, at den ret udbredte havredyrkning hænger sammen med studeproduktion som i Angel.

Konklusioner og forklaringer

Overordnet er der fire hoveddiagtagelser om regionaliseringen af landbruget i de slesvigske amter. *For det første* hang den naturligvis sammen med den naturskabte tredeling. Især på agerbrugets område er den mest markante regio-

nalisering skellet mellem østland, gest og marskrand. *For det andet* havde hver af de tre naturlige hovedregioner nok fællestræk med tilsvarende regioner i kongeriget, men også træk, der forbandt slesvigske gestregioner indbyrdes og samtidig adskilte dem fra kongerigske, og tilsvarende for de østlige agerområder. Her er det påfaldende, at både det særlige østslesvigske dyrkningssystem, den massive havredyrkning østpå og den omfattende boghvedeavl på gesten fandtes fra syd til nord i hertugdømmet, men langt mindre nord for Kongeåen. *For det tredje* var der inden for hver af de naturbestemte slesvigske hovedregioner samtidige nord-syd-forskelle inden for Slesvig, som gjorde, at gårdene i Sydslesvig dels generelt var mindre end i Nordslesvig, dels havde et landbrug, der afveg endnu mere fra det kongerigske end tilfældet var i Nordslesvig. Endelig er det *for det fjerde* markant, at der ligesom i kongeriget fandtes underregioner bundet sammen af dyrkningssystem og udsædsfordeling, men uden markant forskel i naturgrundlaget. Blandt de udpegede regioner fremstår Haderslevengen, Als-Sundeved, Angel, Hüttener Berge, hedesletteregionerne og den nordlige marskrand dog mere markante og sammenhængende end Skærbækengen og til dels Husumengen, som var præget af en ikke ringe indre heterogenitet.

At produktionen var tilpasset de naturgivne forudsætninger er ikke overraskende, men uomgængeligt. Gestbønderne kunne ganske enkelt ikke dyrke det samme som bønderne på østlandets fede morænejorder, og marskranden gav muligheder, som ikke fandtes andre steder. Alligevel er der mange forhold, som ikke uden videre er forklaret med naturzonerne. Først og fremmest må man spørge, hvorfor der overordnet var så relativt markante forskelle mellem Slesvig og kongeriget i form af dominans af et andet dyrkningssystem, en mere omfattende havredyrkning og en større vægt på okser i det østlige Slesvig end i kongerigets østlige egne, men også en langt mere omfattende boghvededyrkning og formentlig helt generelt større vægt på kvæg og især okser på den slesvigske gest. Videre må man undre sig over, at der trods alt var klar forskel på Angel og Haderslevengen, og endnu større forskel mellem disse egne og Als.

Mange af disse forskelle går langt tilbage. I kongeriget bestod landgilden endnu i 1660'erne primært af byg fra den gode jord, rug fra Midt- og Vestjylland og smør fra visse egne med særlig god græsning.⁵⁹ I Slesvig betød penge derimod allerede omkring 1540 langt mere end korn, men dog sådan, at bønderne på Haderslevengen ydede en vifte af byg, havre, smør, levende kvæg og andet, bønderne på Als næsten kun byg og havre, bønderne i Angel havre og penge, bønderne ved marsk-gestranden byg og penge og bønderne på den rene gest noget rug, men især penge.⁶⁰ Tiendeoplysninger fra anden halvdel af 1400-tallet siger nogenlunde det samme.⁶¹ Den omfattende forekomst af pengelandgilder hænger utvivlsomt sammen med, at der allerede da var en stor okseproduk-

tion. Okser er ikke egnet som landgildepersil, dels fordi bare én okse er for høj en landgilde for næsten enhver bonde, dels fordi okser jo ikke er noget ensartet produkt. Derfor var det naturligt – og muligt – at kræve penge af bønder, der producerede okser til salg. Omvendt betød pengelandgilder, at man kunne specialisere sig endnu mere i okser, fordi man ikke skulle producere store mængder korn til landgilde.

Det er svært at sige, hvad der er hønen, og hvad der er ægget, men et bud kunne være, at de slesvigske bønder på grund af en beliggenhed tættere ved markederne i Nederlandene og de nordtyske byer tidligere blev inddraget i denne okseproduktion og derfor tidligere blev monetariseret, hvilket gav sig udslag i afgifterne og så videre.⁶² Det ville i givet fald pege på senmiddelalderen og måske særligt det 15. og 16. århundrede som afgørende for at give både det østlesvigske landbrug og gestlandbruget den hovedudformning, det havde endnu i 1700-tallet, men der er grund til at tro, at man har fortsat med at udvikle systemet. For det videre forløb spiller det utvivlsomt en rolle, at de slesvigske amter fra 1631-33 var stort set hoverifrie og hovedgårdsløse. Hoveriafløsningen var ledsaget af høje pengeafgifter, som yderligere cementerede behovet for at indrette produktionen på salgsprodukter, men også muligheden for det, fordi man alt andet lige behøvede forholdsvis færre heste og folk end i egne med hoveri.⁶³ Dertil har både Erland Porsmose og Adam Schacke påvist, at hovedgårdene i kongeriget i høj grad satte sig på de ressourcer, som var centrale for kvægavl – enge, skove og græsarealer.⁶⁴ I de her analyserede østlesvigske egne beholdt bønderne disse »*alternative ressourcer*«. Når netop Als ligner kongeriget mere end resten af Østlesvig, kan det blandt andet skyldes, at der var flere hovedgårde og mere hoveri her, uden at forklaringen dog skal overdrives. Bønder under godserne syd for Flensborg Fjord havde ganske vist det til fælles med deres alsiske standsfæller, at de holdt mange heste og få okser, men deres kornavl ligner langt mere en mellemting mellem Angel og den sydlige gest.

Den tidligt udviklede og fortsat høje monetarisering forklarer dog ikke, hvorfor boghveden havde vundet markant mere frem i Slesvig end i kongeriget, og hvorfor byg var langt mere udbredt i nordøst og nordvest end i Angel og ved Husum. Her fristes man til at gribe til en forklaring om kulturel orientering. Byg var hele Nordens vigtigste kornsort, så bygavlen i Nordslesvig kan ses som et kulturelt fællesskab mellem disse egne og kongeriget båret af traditioner og kostvaner. Boghvedens fremtræden repræsenterer da et lignende fællesskab sydpå, men vel at mærke ét, der havde bredt sig inden for hele hertugdømmet. Her kunne noget tyde på, at en sådan innovation ret hurtigt nåede helt til Kongeåen, da den først havde vundet indpas i Sydslesvig, men tilsyneladende var meget længere om at vinde indpas nordpå. Måske skal de særlige regionale dyrkningssystemer også i hvert fald i et vist omfang forstås som kulturtræk,

der havde udviklet sig over lang tid under indtryk af natur- og markedsforhold, men én gang etableret blev en kraft i sig selv, da de dels ikke var helt lette at ændre, dels var det, man var vant til.

Appendiks: Kornmål

Sammenligning af udsædstal vanskeliggøres af, at der ikke var noget enheds-mål i Slesvig. Udsæden er for langt den største del angivet i tønner og skæpper – »*Schipp*« – i de benyttede jordebøger og besigtigelser. I Arns, Strukstrup og Fysing herreder i Gottorp amt og Ny herred i Flensborg amt forekommer dog byskæpper – »*Heitscheffel*« – mens man i hertugdømmets sydligste herred, Hohn, finder de holstenske mål »*Scheffel*« og »*Spint*« ud over tøndemålet. Endelig angives udsæden i Sønderborg amt helt overvejende i »*ørtug*«.

Omregningen af andre mål til tønner synes at være det mindste problem. I Nordslesvig – ud over Tønderegnet, som ikke indgår her – var det fast praksis at bruge én tønde på otte skæpper som i »*Åbomålet*« nord herfor.⁶⁵ Det stemmer også fuldstændig med, at højeste skæppetal for en kornsort ved en gård i kildematerialet fra de nordslesvigske områder er syv. Da ørtugens skæppetal her som ellers var 10 for rug, 12 for byg og 20 for havre, er omregning til tønner uproblematisk.⁶⁶ For Husum amts vedkommende fremgår det også ret sikkert, at man regnede med én tønde á otte skæpper, idet opgivelser som for eksempel 3½ tønde i kladden er omregnet til tre tønner fire skæpper i den endelige og mere systematiske opstilling.⁶⁷ Byskæppen var altid på seks skæpper.⁶⁸ Af gottorpske kornregnskaber fra begyndelsen af 1600-tallet fremgår det, at man da regnede i én tønde á otte skæpper og omregnede fire byskæpper til tre tønner, svarende til henholdsvis seks og otte skæpper for hvert af disse mål.⁶⁹ Det er derfor her antaget, at der gik otte skæpper på en tønde alle andre steder end i Hohn herred, som skal diskuteres for sig selv senere.

Et større problem er tøndens størrelse. Her har litteraturen forskellige opfattelser, også fordi der undervejs i historiens løb er gjort forskellige forsøg på at harmonisere. En analyse foretaget i 1769 af kaptajn Clasen nåede dog frem til, at de da brugelige tøndemål i de østslesvigske købstæder stort set var ens, svarende til mellem 1,003 og 1,022 fælles dansk tønde. Om de angivne småforskelle fra egn til egn er bevidste, eller blot unøjagtigheder i det tøndemål, man havde til rådighed, lader sig næppe afgøre. Under alle omstændigheder er disse unøjagtigheder på op til to procent bagatelagtige i forhold til usikkerheden ved overhovedet at angive en normaludsæd. Noget mere problematisk er det med hensyn til den tønde, som blev brugt på vestkysten, herunder i Husum amt. Det angives normalt til at have været på cirka 153-154 liter eller knap ti procent større end tønnerne på østkysten.⁷⁰ Den forskel synes så sikker og så væsentlig,

at tal fra Husum amt, inklusiv Svavsted, Rødemis og Arlevad fogedier, er forhøjet med 10 procent. Normalt angiver man også at have brugt en stor tønde på Ribeejnen. Materialet fra Haderslev amt har dog ingen oplysninger om noget sådant, og derfor er der gået ud fra, at man overalt har brugt Haderslevtønden.

Helt særlige er forholdene i Hohn herred, længst mod syd i Gottorp amt. Her angives langt det meste af udsæden i tønder, men mindre mængder også i »*scheffel*«, »*himt*« og »*spint*«. Disse underinddelinger kendes i Slesvig kun fra den såkaldte Rendsborgtønde på cirka 127½ liter, som underinddeltes i tre *scheffel á to himt á to spint*.⁷¹ Tøndeangivelserne er imidlertid overraskende nok ud over hele tønder også i halve og kvarte – det vil sige angivelser som 6½ eller 3¼ tønde. Dette er i modsætning til en tilsvarende jordebog over Rendsborg amt, som ud over hele tønder altid regner i tredjedele.⁷² Det er derfor antaget, at alle opgivelser i tønder er i slesvigske tønder a cirka 140 liter, mens kun angivelser i *scheffel*, *spint* og *himt* er det særlige rendsborgmål. De er omregnet, så 3,28 *scheffel* er sat lig én tønde.

Tøndemålene i henholdsvis Hohn herred og Husum amt er en usikkerhedsfaktor, men af begrænset omfang. For den relative fordeling af udsæden lokalt er de uden betydning. Det samlede billede af udsædens omfang og fordeling påvirkes heller ikke meget. Husum amt tegner sig efter den her valgte tolkning af tøndemålet for cirka otte procent af den samlede udsæd, Hohn herred for cirka to procent. Da usikkerheden i tøndemålet ligger på cirka ti procent af tallene i hver af disse regioner, er det kun én procent af den samlede udsæd. Virkelig betydning har usikkerheden først og fremmest for vurderingen af den samlede kornudsæd per gård i de to områder.

Noter

- 1 Se f.eks. Stoklund, 2006.
- 2 Se f.eks. Grau Møller og Porsmose, 1997; Grau Møller og Svart Kristiansen, 2006.
- 3 Porsmose, 1981; Porsmose, 1987; Schacke, 2003; Schacke, 2007.
- 4 Grau Møller og Porsmose, 1997.
- 5 Frandsen, 1983; Dam, 2010.
- 6 Porskrog Rasmussen, 2003 for amter og godser. Marsksamfundene er ikke så dybt undersøgt, men hovedmodellen velkendt.
- 7 De omfatter dog de kongerigske enklaver i Vestslesvig, som ganske vist ikke formelt var en del af hertugdømmet og heller ikke indgår i denne undersøgelse. Imidlertid kan der trækkes på Karl-Erik Frandsens analyse af dyrkningssystemerne i de berørte landsbyer, da de med ubetydelige undtagelser må have været de samme for kongerigske og slesvigske bønder i samme by.
- 8 LAS, Abt. 7, nr. 4346, 4348, 4350, 4390, 4745-47, 4749-50 og 4752; Abt. 168, nr. 813-814.
- 9 LAÅ, Aabenraa Amtstue, pk. 1, jordebog 1709; RA, Sønderjyske fyrstearkiver, De gottorpske hertuger, Sager på papir, D.c, jordebøger og lignende, 24.1-5, Aabenraa 1704.
- 10 LAS, Abt. 7 nr. 4422.
- 11 RA, Rentekammeret, Tyske Afdeling, Undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15, G.4-12.
- 12 LAS, Abt. 167.1 nr. 4.
- 13 LAÅ, Søgård og Årtoft godser, nr. 2.
- 14 LAÅ, Sønderborg Amtstue, pk. 87. Dele af dette materiale er tidligere bearbejdet af Henning Mathiesen, i samme, 1992.
- 15 Porskrog Rasmussen, 2003 I s. 293-98, 328-30 og 503-15.
- 16 Det præcise kildegrundlag er: LAS, Abt. 7 nr. 4346, 4348, 4350, 4390, 4745-47, 4749-50 og 4752; Abt. 167.1 nr. 4; Abt. 168, nr. 813-814; RA, Undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15, G.4-12; De gottorpske hertuger, Sager på papir, D.c, jordebøger og lignende, 24.1-5, Aabenraa 1704; LAÅ, Søgård og Årtoft godser, nr. 2; Sønderborg Amtstue pk. 87. Jf. note 8-9 og 11-14. For enkelte kort og tabeller indgår kun dele af materialet, idet ikke alle jordebøger rummer alle relevante oplysninger.
- 17 Stadtarchiv Kiel, nr. 32707; LAS, Abt. 168, nr. 893.
- 18 Porskrog Rasmussen, 2006.
- 19 Dam, 2010 s. 102f og 132. Se også Porskrog Rasmussen, 2003 I s. 47.
- 20 Dam, 2010 s. 124-127; Gissel, 1968 s. 36ff; Frandsen, 1983 s. 44-46.
- 21 Skrubbeltrang, 1944.

- 22 Anført i kilden, se LAS, Abt 7 nr. 4748, 4751 med flere.
- 23 Mathiesen, 1992 s. 168-171.
- 24 Grau Møller, 1984 s. 113.
- 25 Worsøe, s. 123 og 133f.
- 26 Dam, 2010 s. 125.
- 27 Prange, 1979 s. 120-124.
- 28 I Stenderup indgår to agerområder, som ikke medregnes i besåningen senere, se Prange, 1979 s. 60.
- 29 Nørlund, 1942.
- 30 Dam, 2010 s. 11f.
- 31 Porsmose, 1991.
- 32 Grau Møller, 1984 s. 116.
- 33 Dam, 2010 s. 132-140.
- 34 Dam, 2010 s. 133-139.
- 35 Dam, 2010 s. 134-139.
- 36 Dam, 2010 s. 135 og 139.
- 37 Dam, 2010 s. 141.
- 38 Porsmose, 1991 s. 178-84. I 1690 nævnes boghvede således i halvdelen af alle sogne i Vindinge herred.
- 39 Grau Møller, 1984 s. 116.
- 40 Dam, 2010 s. 179-91; Frandsen, 1983 s. 27, 118.
- 41 Schultz Hansen, 1994 s. 53 og 126.
- 42 Se figur 1.
- 43 Mathiesen, 1992 s. 168-171; Grau Møller, 1984 s. 113.
- 44 Georg Hanssen, 1880-83 I s. 262-326; Fink, 1941 s. 34ff; Frandsen, 1983 s. 28f.
- 45 Prange, 1979 s. 60, 63, 68, 73, 77, 83, 85f, 91, 95, 99, 101, 103, 106 og 112f.
- 46 Georg Hanssen, 1880-83 I s. 318-22; Fink, 1941 s. 35-37.
- 47 Frandsen, 1983 s. 28f, 171-75, 232f og 236f.
- 48 Dam, 2010 s. 137f.
- 49 Andresen, 2008 s. 91f.
- 50 Dam, 2010 s. 58f.
- 51 Skrubbeltrang, 1941 s. 270-84.
- 52 Fink, 1941 s. 35-37.
- 53 Nørlund, 1942 III s. 123f; RA, De gottorpske hertuger, Sager på papir, D.c, 24.1-5.
- 54 Fink, 1941 s. 37; Grau Møller, 1984 s. 51-53.
- 55 LAS, Abt.7 nr.4346, 4348, 4350; RA, De gottorpske hertuger, Sager på papir, D.c, 24.1-5.
- 56 Frandsen, 1983 s. 222.

- 57 Frandsen, 1983 s. 221f.
 58 Frandsen, 1983 s. 221.
 59 Dam, 2010 s. 165-227.
 60 Porskrog Rasmussen, 2003 I s. 115-140.
 61 Poulsen, 1988 s. 70f.
 62 Poulsen, 1988 s. 210-216.
 63 Porskrog Rasmussen, 2003 I s. 227ff og 243ff.
 64 Schacke, 2007 s. 180; Porsmose 1981, s.142-44.
 65 Böttger og Waschinski, s. 35; Dam, 2010 s. 107f. Relationen findes desuden i en lang række amtsregnskaber, enten direkte anført eller indirekte aflæseligt i sammentællinger og omregninger. Det gælder også forholdet mellem skæpper og ørtug.
 66 Böttger og Waschinski, s. 26; Poul Ramussen, 1975 s. 92.
 67 Sammenlign f.eks. LAS, Abt. 7 nr. 4745-4747 med nr. 4748.
 68 Böttger og Waschinski, s. 18f. Böttger og Washinski taler om en deling i seks »Spint«, men reelt deltes normalt i Schipp (skæpper), således også, når den regnedes som arealmål. Se Lorenzen-Schmidt, 1990, s. 27 og Prange, 1991, s. 199.
 69 Se f.eks. LAS, Abt. 7 nr. 4468.
 70 Böttger og Waschinski, s. 40-43.
 71 Böttger og Waschinski, s. 40-43.
 72 RA, Rentekammeret, Tyske afdeling, G.56.II.

Litteratur

- Andresen, Jens: »Bondelandet syd for Århus«. Poul Pedersen med flere (red): *Det skjulte Århus. Fra bjerget til byen 3*. Århus 2008, s. 85-98.
 Böttger, Franz og Emil Waschinski: *Alte schleswig-holsteinische Masse und Gewichte*. Neumünster 1952.
 Dam, Peder: *Det øvrige vi nyde. Studier af landgilde og landbrugsproduktion i Danmark i 1600-tallet*. Auning 2010.
 Fink, Troels: *Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770*. København 1941.
 Gehrman, R.: »Wer sich auf Rosen bettet ...«. *Rundbrief des Arbeitskreises für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins*. 32 (1985), s. 10-12.
 Gissel, Svend: *Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder*. København 1968.
 Grau Møller, Per: *Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland ca. 1730-1830: En analyse af et udvalgt område på Nordals*. Aabenraa 1984.

- Grau Møller, Per og Erland Porsmose: *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*. København 1997.
- Grau Møller, Per og Mette Svart Kristiansen (red.). *Bygder. Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000*. Auning 2006, s. 41-62.
- Hanssen, Georg: *Agrarhistorische Abhandlungen I-II*. Leipzig 1880-84.
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim: »Rosen ohne Dornen?«, *Rundbrief des Arbeitskreises für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins*. 33 (1985), s. 3-10.
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim: *Kleines Lexikon alter schleswig-holsteiner Gewichte, Masse und Währungseinheiten*. Neumünster 1990.
- Mathiesen, Henning: *Hertugens folk. Landbrugerne under Rønhave og Sønderborg Ladegård i tiden inden udskiftningen*. Aabenraa 1992.
- Nørlund, N.E. (udg.): *Johannes Mejers kort over Det danske Rige. III. Aabenraa amt*. København 1942.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*. I-II. Aabenraa 2003.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: »Godsejermagt eller naturtilpasning? De regionale mønstre i det slesvigske landbrug i 1700-tallet og deres sammenhæng med naturforhold og godssystemer«. Per Grau Møller og Mette Svart Kristiansen (red.): *Bygder. Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000*. Auning 2006, s. 41-62.
- Porsmose, Erland: *Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e. Kr.* I-II. Odense 1981.
- Porsmose, Erland: *De fynske landsbyer – i dyrkningsfællesskabets tid*. Odense 1987.
- Porsmose, Erland: »Foldtal og kornproduktion«, *Plov og Pen. Festskrift til Svend Gissel*. 1991, s. 173-196.
- Porsmose, Erland: *De fynske hovedgårde. Sammenfatninger og analyser af skemaregisteringen*. Odense (Fyns Amt) 1995.
- Poulsen, Bjørn: *Land – by – marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*. Flensborg 1988.
- Prange, Wolfgang: »Die Mark Goldes in Angeln«. *Plov og Pen. Festskrift til Svend Gissel*. 1991, s. 197-211.
- Prange, Wolfgang: »Otting und Bol in der Tyrstrupharde. Schleswigsche Flurkartenstudien«. *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte*. Bd. 104, 1979, s. 49-142.
- Rasmussen, Poul: *Mål og vægt*, 2. udgave. København 1975.
- Schacke, Adam Tybjerg: *Enkelt- og enestegårde på Fyn – i dyrkningsfællesskabets tid*. Kerteminde 2003.

- Schacke, Adam Tybjerg: *Gods, gårde og kulturlandskab. Besiddelsesforhold og godsstruktur i den sydlige del af Nørrejylland 1570-1788*. Auning 2007.
- Schultz Hansen, Hans: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*. Aabenraa 1994.
- Skrubbeltrang, Fridlev: »Nogle kilder til ældre dansk landbrugsstatistik«. *Historisk Tidsskrift*. 11. rk. Bd. 1, 1944, s. 245-286.
- Stendal Petersen, Finn: *Fyns landbrugs vilkår 1682*. Odense 1985.
- Stoklund, Bjarne: »Bygder, aktivitetsfelter og økotyper. Etnologien og de regionale variationer«. Per Grau Møller og Mette Svart Kristiansen (red.): *Bygder. Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalderen til 2000*. Auning 2006, s. 25-40.
- Trap: *Danmark*, 5. udgave, bd. 24-26. København 1965-67.
- Worsøe, Hans H. (red.): *Løjt sogns historie*. Aabenraa 1988.

Utrykte kilder

Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv (LAS)

Abt. 7: Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf 1544-1713

Nr. 4346, Untertaneninventar der Arensharde, 1709.

Nr. 4348, Untertaneninventar der Hohner Harde, 1709-10.

Nr. 4350, Untertaneninventar der Kroppharde, 1709-10.

Nr. 4390, Inventar des Amtes Hütten, 1711.

Nr. 4422, Untertanen-Inventar von Stapelholm, 1709.

Nr. 4468, Gottorfer Kornrechnung, 1614-15.

Nr. 4745-48, Untertanen-Inventar der Süderharde, 1709-12.

Nr. 4749-51, Untertanen-Inventar der Norderharde, 1709-10.

Nr. 4752-53, Untertanen-Inventar der Vogteien Schwabstedt, Rödemis und Treia, 1709-12.

Abt. 167.1: Amt Flensburg

Nr. 4, Beschreibung der Nieharder Kirchspiele, 1723.

Abt. 168: Amt Gottorf

Nr. 813, Catastrum der Füsing Vogtei, 1709.

Nr. 814, Catastrum der Struxdorf Harde, 1709.

Nr. 893, Inventarium Satrupholm, 1728.

Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa (LAÅ)

Søgård og Årtoft godser

Nr. 2, Generalundersøkningsprotokol, 1709.

Sønderborg Amtsstue

Pk. 87, Jordebog over Sønderborg amt, 1700.

Aabenraa Amtsstue

Pk. 1, jordebog over Aabenraa amt 1709.

Rigsarkivet (RA)

Rentekammeret, Tyske Afdeling

Undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15, G.4-12. Beskrivelse af Haderslev Amt.

G 56 II. Jordebog over Rendsborg amt, 1725.

Sønderjyske fyrstearkiver, De gottorpske hertuger, Sager på papir

D.c, jordebøger og lignende, 24.1-5, Jordebog over Aabenraa amt, 1704.

Stadtarchiv Kiel,

Nr. 32707, Inventarium Seekamp, 1741.

Summary

This article investigates regional specializations in arable farming and husbandry in most of the Duchy of Schleswig. It covers areas dominated by villages and regular farm structures, excluding the marshlands in the southwest and the manors in the southeast.

The area covered falls roughly into three natural zones: fertile clay soils in the east, sandy soils in the middle on the so-called geest, and a combination of geest soils and marshland in the west. Unsurprisingly, these natural basic conditions are reflected in the arable farming prominent in the area. Relatively more land was under plough in the east than in the geest area, and the distribution of crops was different. In the east, oats was the most important crop, followed by barley, rye and buckwheat, whereas arable farming on the geest almost exclusively consisted in the growing of rye and buckwheat. On the edge of the geest and marshlands, farmers combined the growing of barley and rye. It is, however, striking, that there also existed regional specializations on a lower level not so easily explained by the natural environment. And compared to those parts of the Jutland peninsula belonging to the Kingdom of Denmark, there are both similarities and differences. Arable farming in Eastern Schleswig put greater weight on growing oats than arable farming further north, and buckwheat had become a primary crop in most of Schleswig, compared to the rest of the Kingdom.

As far as husbandry is concerned, regional patterns are less obvious. Some four to five horses and a similar number of cows was common almost everywhere. Ox breeding was generally important in the Duchy. Here, local differences can clearly be found, but they only partly followed the regional patterns of arable farming.

In conclusion, there were regional patterns on at least three levels. Firstly, there were regional patterns following the basic natural zones. Secondly, there were patterns uniting most of East Schleswig or the Schleswig geest, as distinguished from similar natural zones north of the *Kongeå*. And thirdly, there were regional patterns on a lower level, separating the areas around Haderslev from the peninsula of Angeln between Flensburg and Schleswig, or the coastal area around Ribe from that around Husum.

Forfatter

Carsten Porskrog Rasmussen, født 1960. Dr.phil. Adjunkt/lektor ved Institut for grænseregionsforskning 1987-95. Adjunkt/lektor i Nyere tids historie ved Aarhus Universitet siden 1995. Siden 2009 formand for Landbohistorisk Selskab. Har i mange år arbejdet med godsernes historie i Slesvig-Holsten og Danmark og har bl.a. skrevet *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, 2003 (disputats) og bidraget »Gård og gods« til firebindsværket *Herregården*, 2004, samt talrige artikler på dansk, engelsk og tysk om emnet. Arbejder i øjeblikket på en bog om det sønderjyske landbrugs historie 1544-1830.

»Når bønder elsker«

– nogle nedslag i ægteskaber og kærlighed på landet i Danmark i 1700- og 1800-tallet

Ægteskabsmønstrer på landet i Danmark ændrede sig en hel del i løbet af 1700- og 1800-tallet. Når vi kommer frem til de sidste årtier af 1800-årene, er det tidligere så hyppige gengifte mellem ægtefæller af vidt forskellig alder i kraftig mindskning. Folk lever længere og bliver som regel kun gift én gang. Det skyldes næppe en nedsivning fra det borgerlige kærlighedsægteskab, eller at kærligheden er taget til. Bønder elskede hverken mere eller mindre sidst i perioden end i begyndelsen af den. Årsagen er snarere at finde i ændrede demografiske forhold, bedre levevilkår og større socialt overskud. Disse faktorer bevirkede, at kærligheden også blandt bønder og husmænd havde lettere ved at komme til syne efter tidligere at have været indlejret i sociale og økonomiske nødvendigheder.

Udgangspunktet for de følgende nedslag i bondebefolkningens ægteskaber og kærlighedsliv i 1700- og 1800-tallet i Danmark er samspillet mellem på den ene side statens og kirkens syn på giftermål og ægteskabeligt samliv og på den anden side bondebefolkningens egen opfattelse, som primært var pragmatisk orienteret. Her – som i de øvrige nordiske lande – fandtes en tæt forbindelse mellem bonde, stat og hjem, hvor det var svært at skelne mellem disse tre instanser.¹ Kirken og staten var i alle de nordiske protestantiske lande bestandigt tæt på bonden og hans hushold.

Det er ligeledes et udgangspunkt, at der i løbet af 1800-tallet sker et skift også i landbobefolkningens syn på ægteskab og samliv. Spørgsmålet er blot hvornår og under hvilke omstændigheder. Adskillige forskere – primært hjemmehørende i den skønlitterære del af humanioraforskningen – har gennem den seneste snes år slået til lyd for, at der i borgerskabet dukkede et nyt syn på kærligheden op omkring år 1800, hvor det såkaldte kærlighedsægteskab mellem to i princippet ligeværdige personer blev mere almindeligt på bekostning af fornuftsægteskaber, som forældrene eller andre instanser arrangerede. Her tænkes i første række på Jens Hougaards mammutstudier.²

Dette kærlighedsægteskab betød ikke, at ægteskabet blev indgået alene på følelser og fascination, men snarere på en kombination af følelsesliv og fornuft. P. F. Suhm skrev sidst i 1700-tallet i et kærlighedsbrev til sin anden, kommende hustru, at hans ønske om ægteskab med hende ikke var et overilet skridt, men at han havde tænkt sig grundigt om. Der var tale om velovervejet kærlighed.³ Det

vil sige en glidende overgang mellem følelser og rationalitet, men dog en overgang i retning af, at ægteskabet skulle være baseret på kærlighed først og fremmest. Sådan så det ud i byen – eller i det mindste i den nye borgerlige roman.

Men hvordan var det på landet omkring 1800? Er vi også her vidne til det, der er blevet betegnet som en »*kernefamiliær indsnævring*«⁴ omkring kærlighedsparret og deres børn? Eller var det, som vi i mangel af bedre og med risiko for anakronismebrug kalder kærligheden, baseret på udenværker som jord, ejendom og rigdom og en social position, der hvilede på familiebruget, driften og ernæringen, hvor man med en hyppigt citeret formulering fandt sin mage i dejtruget og ikke i springdansen? Hvilede kærligheden mere på tillid, omsorg, fællesskab og tryghed end på romantiske forestillinger om *den eneste ene*? Alt så at man med andre ord ønskede at gifte sig med én, der kunne bestille noget, skaffe føden og sørge for efterkommere. Og selv om det sidste ikke altid var tilfældet med velhavende gårdmandsenker, kunne man godt slå sig til tåls med at gifte sig til en god gård og så håbe på, at kærligheden måtte komme efterhånden; ikke mindst i form af gensidig respekt og anerkendelse. Således hedder det i en erindring fra Gundersted i Vesthimmerland i 1854 om sognefoged Jørgen Jakobsen, at han »*havde giftet sig med en Gård, ejet af en halvgammel Enke, der havde en voksen Datter af 1. Ægteskab*«.⁵ Det blev fortalt af ham selv til den stedlige skolelærer – tilsyneladende uden skrupler af nogen art.

Meget taler for, at kærligheden i ægteskaberne var baseret mere på praksis, samvær og fælles erfaringer end på følelser og romantik, således at kærligheden bør forstås som indlejret i et samlet driftsfællesskab, hvor det modsat den moderne kærlighedsopfattelse, der opererer med kærligheden som en selvstændig enhed, ikke er muligt at trække klare grænser mellem kærlighed og personens samlede sociale tilværelse. På den anden side skal man næppe heller være blind for, at der hos datidens mennesker også har været tale om romantisk kærlighed og forelskelse, både uden for og inden for ægteskabet. Blot havde sådanne følelser ikke altid de bedste vilkår for at blive indfriet, således at vi også må regne med, at bondesamfundet har været vidne til masser af eksempler på ulykkelig kærlighed, når nu de sociale og økonomiske omstændigheder stod i vejen for, at man kunne få den, man holdt mest af.

Hvad var da baggrunden for en sådan opfattelse af ægteskab og kærlighed? Hvor længe varede et sådant grundsyn ved? Og hvad var baggrunden for en eventuel ændring på landet i retning af byernes og borgerskabets tilgang. Det er et par af de spørgsmål, der søges svar på i det følgende.

Kildegrundlag

Tamperretternes skilsmisseafgørelser udgør en ikke uvæsentlig del af kildegrundlaget til belysning af synet på ægteskabet frem til 1797. De er blevet

benyttet af blandt andre Anne Riising og siden Kirstine Aasbjerg Andersen i dette tidsskrift, men må, fordi de så at sige vedrører det modsatte af ægteskabet, nemlig ægteskabets mulige opløsning, suppleres med andet materiale. Ægteskabs- og lejemålsforordninger har blandt andre Nina Javette Koefoed gjort brug af til belysning af retsgrundlaget for det centrale forsørgelsesproblem, hvor hun kan påvise en tiltagende sekularisering i ægteskabsopfattelsen og en stigende afkriminalisering af sædelighedslovgivningen op igennem 1700-tallet.⁶ Også skøde- og panteprotokoller samt skiftevæsenets kilder er af væsentlig betydning for forskningen i omstændighederne omkring ægteskabsindgåelse. Vil man også undersøge synet på kærlighed og seksualitet, er det nødvendigt at supplere med andet materiale. Her byder breve og dagbøger sig til. Med de kildemæssige problemer, som knytter sig hertil, kan de imidlertid kun i sjældne tilfælde stå alene, men må suppleres på anden vis. Oplagte kilder er kirkebøgerne, som ofte ses benyttet i de talrige undersøgelser af ejendoms- og matrikelnummerhistorie, som flittige lokalhistorikere har knoklet sig igennem i lokalarkiverne og landsarkiverne. Folkloristen Else Marie Kofod har i sin forskning på området også benyttet sagn og eventyr om bjergfolk og ellepiger og ad den vej kastet nyt lys over almuens syn på kærlighed og seksualitet.⁷ I visse tilfælde er det også farbart at skaffe sig viden på området gennem erindringer og skønlitteratur med de kildemæssige og videnskabsteoretiske vanskeligheder, der er forbundet med dette. Således har forskere som Povl Schmidt, Jørgen Gleerup og Inger-Lise Hjordt-Vetlesen under forskningsprojektet *Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920* ved det tidligere Odense Universitet frembragt megen indsigt i synet på kærlighed, seksualitet og ægteskab hos det såkaldte *folkelige gennembruds* forfattere. Dette er sket ikke mindst via analyser af Marie Bregendahls og Johan Skjoldborgs værker⁸ samt af den såkaldte skolelærerlitteratur og dermed beslægtede genrer.⁹

Kildegrundlagets forskellighed giver således anledning til dels en indirekte belysning af opfattelsen af ægteskab, kærlighed og seksualitet, som især historikere har foretaget, dels en direkte, hvortil andre faggrupper også har bidraget.

Kirkens og statens syn på ægteskabet

Når man behandler et emne som dette, kommer man ikke uden om kirkens syn på ægteskabet – og dermed statens. Kristendommen i dens protestantiske udformning var den eneste ideologi, bondesamfundet kendte til. Altså må vi tilbage til Luther.

Indtil Reformationen havde man betragtet ægteskabet som et ubrydeligt sakramente, der skabte et transcendentalt bånd mellem ægtefællerne, som ingen på jord kunne opløse.¹⁰ Den luthersk-evangeliske kirke delte ikke denne

opfattelse. Luther havde et såre pragmatisk syn på ægteskabet. Han tog afsæt i Skabelsesberetningen og især i Første Mosebogs ord om, at Gud havde skabt ægteskabet, for at mennesket skulle formere sig. Deraf fulgte, at ægteskabet var den eneste legitime ramme omkring børneavl. Med Reformationen opstod der derfor et behov for en verdslig ægteskabslovgivning. Den fulgte i 1537 med Christian III's kirkeordinans, der bestemte, at alle ægteskabssager i sidste instans hørte under kongen. I realiteten blev det tamperretterne, som blev oprettet allerede fem år senere, der fik overdraget dette hverv.¹¹ Disse retter var i stort omfang befolkede af kirkelige folk og vidner om det tætte samarbejde mellem kongemagt og kirkemagt i Norden. I Fyns stifts tamperret havde således stiftsamtmanden, biskoppen, tre sognepræster og tre såkaldte *professorer* ved latinskolen sæde.¹² Tamperretterne var i funktion indtil 1797, hvorefter herreds- og birketing kom til at afgøre ægteskabssager på landet.

Seksuel omgang før ægteskabet kunne i princippet ikke tolereres. Selv om man i praksis blev nødt til at indtage en noget mere pragmatisk holdning, er der ingen tvivl om, at formålet med lovgivningen og strafudmålingsbestemmelserne omkring førægteskabeligt samleje, såkaldt lejermaal, var at få folk til at gifte sig.¹³ Ægteskabet skulle med andre ord sikre slægtens videreførelse og samtidig forhindre utugt. At have seksuelt samkvem og dermed få børn blev betragtet som ægteskabets fuldbyrdelse. Uægteskabelige børn kunne medføre problemer i henseende til både arv og forsørgelse. De kunne i det hele taget bringe uorden i landsbysamfundet og bringe det ud af balance, idet de ikke kunne indplaceres i den sociale orden.¹⁴ Kødelige driftsforstyrrelser kunne indebære økonomiske driftsforstyrrelser og true den stabilitet, der var normen for landsbysamfundet og for en opdragelse til pålidelige samfundsborgere.

Dette synspunkt var både bønder og Luther enige om, og sidstnævnte lagde da heller ikke fingrene imellem: skilsmisse kunne kun finde sted i tilfælde af bortrømning – for eksempel som handelsmand eller som soldat – samt på grund af manglende vilje og evne til seksuelt samkvem, det vil sige impotens.¹⁵ Disse tanker lagde tamperretterne – normalt – til grund for deres afgørelser, hvorimod vold i ægteskabet ikke var skilsmissegrund. De samme tanker blev videreført i den såkaldte ægteskabsordinans af 1582 og senere i Danske Lov af 1683. Med andre ord: der skulle avles børn, og der skulle både være en ægtemand og en hustru i huset. Hvis ikke dette var tilfældet, kunne det føre til skørlevned og et afkom, hvor forsørgelsespligten kunne være uklar og ende hos lokalsamfundet. Af samme grund var førægteskabeligt samleje belagt med bødestraf og kunne i tilfælde af egentligt hor i værste fald ende med dødsstraf.¹⁶ I praksis viste det sig efter cirka 1750, at man blev nødt til at skrue ned for de strenge straffe, idet de dømte ofte ikke var i stand til at betale bødestrafen for hverken hor eller lejermaal.¹⁷

For at kommende ægtefæller kunne vænne sig til hinanden, skulle de ifølge Danske Lov troløves inden ægteskabet. Troløvelsen var et offentligt anliggende, idet den blev kundgjort i kirken ved lysning. Hemmelige forlovelser var ikke tilladt og seksuelt samvær under troløvelsen heller ikke. Troløvelsen var mere en *træning i samliv* end en legitimering af samleje. Kærlighedsbreve og kønne ord alene blev ikke – som troløvelsen – regnet for et ægteskabsløfte, og hvis en ellers uberygtet pige havde ladet sig beligge med deraf følgende svangerskab *uden* troløvelse, var hun selv ude om det, og kunne ifølge en forordning af 1734 ikke bruge graviditeten til at kræve ægteskab.¹⁸ Påtvungne troløvelser og troløvelser mellem for nært beslægtede var heller ikke tilladt.¹⁹ Forordningerne var baserede på snusfornuft og det muliges kunst. Såvel ukontrolleret passion som forældrenes tvang blev anset som værende af det onde. Nok skulle den sociale orden opretholdes, men den måtte ikke være baseret på kynisk fornuft alene. Både samfundet og ægteskabet skulle fungere, så godt det nu lod sig gøre.

Det er kendetegnende for lovgivningen, at den, der blev betragtet som ansvarlig for en skilsmisse, ikke havde lov til at gifte sig igen, medmindre der kunne opnås en kongelig bevilling. Den kunne først påregnes efter tre år og forudsatte en attestation for et ærligt og kristeligt levned. I tilfælde af soldatertjeneste eller fravær som følge af handelsvirksomhed måtte man vente i syv år. Lovgiverne ville undgå at hænge for tidligt på forsørgelsen og var villig til at trække sagen så langt, det var muligt.²⁰ I løbet af 1700-tallet blev det tilsvarende besluttet, at skilsmisse nok kunne bevilges ved impotens, som var konstateret før ægteskabet, men at vedkommende skulle have tre år til at søge hjælp. Også her bar man sig pragmatisk ad. Det kunne jo være, at impotensen forsvandt af sig selv.²¹

Men én ting er forordninger om ægteskab, troløvelse og regler for kødeligt samvær, noget andet er, hvordan folk selv fortolkede lovgivningen og retsgrundlaget. Her viser det sig, at troløvelsen i den folkelige praksis blev anset som tilstrækkeligt grundlag for seksuel omgang mellem kønnene.²² I bondesamfundet blev det da heller ikke anset som skammeligt at stå foran alteret *med mave på*.²³ Mange i menigheden har måske endda tænkt, at dette tegnede godt. 20 procent af brudene var gravide allerede ved troløvelsen og dobbelt så mange ved vielsen.²⁴ Som Nina Javette Koefoed har formuleret det, kom den strenge moralske og religiøse lovgivning under pres op gennem 1700-tallet. Til slut måtte myndighederne da også give køb, og den endelige afkriminalisering af førægteskabelig seksuel omgang fandt sted i 1812.²⁵

Tilsvarende forsvandt troløvelsen ved lov i 1799, da myndighederne fandt, at den var en mere besværlig end nyttig institution, som desuden resulterede i dyre gilder. Men da gældende praksis på det seksuelle område ikke ændrede

sig, steg antallet af uægteskabelige børn voldsomt. Folk blev ved med at avle børn, inden de blev gift, og helt hen til 1800-tallets slutning var antallet af gravide brude stort set det samme som ved århundredets begyndelse.²⁶ Der er kun ganske få regionale udsving. Antallet af uægte børn ligger dog procentvis lidt højere i Vendsyssel og på Fyn af grunde, der er svære at forklare.²⁷ Måske kan man for Fyns vedkommende anføre den forklaring, at der her opstod en situation med stadig mindre jord til stadig flere mennesker, og at det derfor kunne være længere, inden man kunne sætte bo og gifte sig, hvad der ikke altid harmonerede med kønslivets fristelser. På Fyn og i Nordvestjylland blev der således i 1700- og 1800-tallet født væsentligt flere uægte børn end i de øvrige dele af landet.²⁸

Skal man trække en enkelt betydningsmættet historie frem fra 1700-tallet, kan man pege på Birthe Madsdatter og hendes skæbne på Lolland-Falster, som Kirstine Aasbjerg Andersen har analyseret og som rummer et par både repræsentative og interessante pointer. Birthe Madsdatter er et eksempel på de kvinder, der måtte vente i syv år, inden der kunne bevilges skilsmisse. Hun var fattig og fik bevilget fri proces. Kort efter denne bevilling konstateredes det, at hun havde født et dødfødt, *uægte* barn. Da hun havde søgt om fri proces inden graviditeten, fik hun imidlertid bevilget ikke kun skilsmisse, men også ret til at gifte sig igen. Dog ikke med barnefaderen, selv om de begge ønskede ægteskab. Man anså det tilsyneladende for bedre at give hende mulighed for at blive forsørget af en ny ægtemand end at straffe hende for utroskab, men på den anden side ville man heller ikke lade hende forfølge sin kærlighed.²⁹ Det kunne blåstemple utugten og føre uorden og mangel på kontrol med sig. Det, man frygtede mest, var hor og utroskab – og uforsørgede børn. Så hellere vælge en snild løsning.

Ungdomslauget

Det var også pragmatik, der kendetegnede den sociale institution, der lagde den organiserede ramme omkring det førægteskabelige liv mellem kønnene på landet, nemlig ungdomslauget. Det kendes fra det meste af Europa og synes overalt at have haft samme funktion, nemlig først og fremmest at være et forum for pardannelse, men også at være en institution, som i princippet skulle sørge for, at ingen kom til at stå udenfor. Fællesskabet gik forud for alt, men da outsidere kunne virke truende, kunne gravide ikke vise sig i ungdomslauget.³⁰ En gang om året, normalt enten ved juletid eller omkring midsommer fik de unge mænd tildelt en fast partner, som de skulle følges med til sammenkomsterne i landsbyen. Hun blev kaldt enten »*nytårgave*« eller »*gadelam*«; medens lederen af ungdomslauget blev kaldt »*gadebasse*«. ³¹ Yderligere en vigtig funktion i ungdomslaugets virke var træningen i at være sammen uden at vise følelser som

jalousi, kærlighed, kærestesorg eller yppe klammeri om pigerne. Samtidig var der også tale om en erotisk, måske endog seksuel oplæring – men ritualiseret og traditionsrigt lagt an for at styre vildskaben. Således forekom det, at man øvede sig i at kysse i liggende stilling på et bord.³² Man kan sammenfatte scenarierne ved at kalde det en kontrolleret ukontrol, der skulle ruste deltagerne til det voksne samliv.

Man kan vælge at se disse *øvelser* som foregribelser af samlivet og som en fortroliggørelse med, hvad det vil sige at leve sammen som mand og kvinde, hvilket førstegangsægtefolk nok kunne have behov for. Men man kan også vælge at anskue dem som en ventilfunktion og en måde at afreagere på. Her må man tage i betragtning, at man normalt var medlem af ungdomslauget fra konfirmationen til ens giftermål, det vil sige fra cirka 14 år frem til de cirka 30 år for mænd og et par år mindre som kvinde. Her kunne der nok være behov for at slå sig løs med mellemrum. Blev en ung mand forelsket, kunne det vare længe, inden han kunne blive gift med vedkommende, og skrækken for at gøre sin elskede gravid med tilhørende deroute for hende, barnet og sig selv var formodentlig til stadighed tilstede; i det mindste hos mere ansvarlige personer.³³ Hvis man derimod ikke tager udgangspunkt i personerne, men i handlingerne i disse erotiske lege med de ganske ritualiserede omgangsformer og deres imiterede iscenesættelser af det seksuelle samvær, er det måske mere rimeligt at se dem som led i en kontrol af seksualiteten, hvor man trænede sig selv i selvbeherskelse og afholdenhed, så længe man ikke kunne blive gift.

Overordnet er der dog ingen tvivl om, at det for bondesamfundet som helhed har været vigtigt at drage omsorg for, at der blev indgået fornuftige og rimelige pardannelser. Fænomenet *att provligga*, som vi kender til ikke mindst fra Sverige, er et godt eksempel herpå. Ordningen gik ud på, at man kunne komme på nattefrieri hos en af pigerne. Det indebar, at man var alene med pigen, og at man havde adgang til at dele seng med hende – i al ærbarhed. Man måtte tage dele af klæderne af samt kysse og kramme, men samleje måtte ikke finde sted. Formålet var her, som i ungdomslauget i det hele taget, erfaringsdannelse samt at drage omsorg for, at mænd og kvinder skulle vænne sig til hinanden; også i kropslig henseende. Men inden for givne rammer, som skulle forhindre graviditet. Nattefrieriet var formaliseret, og det var bødebelagt at låse døren ude fra for en ung kvinde og den, som gjorde hende sin opvartning. Desuden skulle en ung mand, som var på nattefrieri give sig til kende, når der kom andre til hendes dør og ville ind.³⁴ Fællesskabet blev holdt i hævd.

To cases – og et par mønstre

Men hvilke faktorer spillede så ind på de enkelte bønders syn på ægteskab og pardannelse? Skræddergården i Herslev sogn i Trekantområdet, som var ryt-

tergods med kronefæstere, rummer et karakteristisk begivenhedsforløb. Takket være afdøde skoleinspektør Maltha Jensens omfattende studier i sognets gårdshistorie, som der trækkes meget på i det følgende, kan vi følge udviklingen minutiøst. Den ny matrikel af 1688 gav gården nr. 1A og i hartkorn var den ansat til 2-7-1-1; det vil sige en lille fæstegård.³⁵ I 1723 overlod fæstebonde Niels Mortensen gården til sin datter Dorethe Nielsdatter og svigersønnen Christian Keysen, født henholdsvis 1694 og 1697. Det vil sige et nogenlunde ungt ægtepar. At ægteskabet også var driftigt fremgår af, at der fødtes otte børn på gården. 1740 døde konen imidlertid i en alder af kun 46 år. Christian Keysen giftede sig igen umiddelbart efter. Denne gang med Maren Jensdatter, der fødte ham tre børn, inden også hun døde; i en alder af kun 40 år. Men fæstebonden vovede springet endnu engang, selv om han nu var over 50, og holdt bryllup med den cirka 25 år yngre Maren Christensdatter. Der måtte straks en erstatning til, hvis gård og afkom skulle bevares – også selv om det indebar en aldersmæssig utakt. Efter Keysens død ti år senere måtte også Maren derfor straks gifte sig igen. Hendes nye ægtefælle Bertel Thomsen var cirka ti år yngre. Han døde 1779 i en alder af cirka 50 år, hvorefter Maren, der nu var 58, solgte gården, som Bertel Thomsen havde købt til selveje i 1768 i forbindelse med det store gårdfrasalg i Koldinghus rytterdistrikt. Hvorfor Maren solgte gården vides ikke. Man kan tænke sig, at hun har følt sig for gammel til fortsat at få den drevet, og at hun ikke har ment, at det var let at finde en ny ægtemand.

Køberen var hendes søstersøn Christen Pedersen, der kun var 21 år gammel. Fem år senere i 1785 giftede han sig med den jævnaldrende Sidsel Thuesdatter. Nu kunne en ny *serie* begynde. Da Christen døde i en alder af blot 40 år i 1801, måtte Sidsel finde en ny mand til gården, sig selv og sin datter. Det gik hurtigt. Kun to måneder senere var der trolovelse og senere samme sommer holdt Sidsel bryllup for anden gang. Her forlader vi for en stund Skræddergården i Herslev efter at have konstateret, at det i en bondefamilie var nødvendigt for både mand og kone at have en ægtefælle – og det uanset om de var fæstere eller selvejere. Lang betænkningstid synes de ikke at have haft. Jord og gård havde førsteprioritet; derefter kunne i bedste fald følelser eller i det mindste respekt – og børn – følge efter. I grunden var der tale om den samme pragmatik, som man kunne finde i tamperrettens afgørelse i tilfældet Birthe Madsdatter ovenfor.

Tænkningen ligger ikke fjernt fra den, Palle Ove Christiansen har gravet frem blandt fæstebønder på Juellund og Giesegård godser i Østsjælland. Her blev den 40-årige Johanne Jensdatter i 1765 gift med Jens Hansen på et par og tyve. Hun gjorde det, som landsbyens kvinder altid havde gjort, når de blev enker. Hun tænkte på sin fremtid, sin ejendom og sin anseelse og forlod sig på,

at godset var interesseret i at få en tilsyneladende driftig og stabil yngre mand som fæster; en mand, hun kunne lære op og i øvrigt håbe på, ville behandle hende ordentligt. Sådan gik det. Johanne døde på sin gård i 1793 som 67-årig og kom ikke til at ligge sine børn til byrde.³⁶ Johanne havde sørget for sig og sine – og for gården.

De to cases rejser spørgsmålet om, hvor længe der gik, inden man giftede sig igen, når ens ægtefælle var død i utide. Her kan Henning Nygård Larsens studier i ægteskabsforhold i Vester Egesborg på Sydsjælland, Horreby på Falster og Krønge på Lolland kaste lys over sagen. Hans undersøgelse viser, at enke- eller enkemandstanden var kort. De fleste mænd skyndte sig i løbet af en måned at blive trolovede og at gifte sig i løbet af tre til seks måneder. For kvindernes vedkommende er tallene stort set identiske. Trolovelse fandt i de fleste tilfælde sted en til seks måneder efter mandens død, mens de giftede sig tre til ni måneder senere. For begge køns vedkommende hørte det til sjældenhederne, at der gik over et år, inden den efterladte på ny var gift.³⁷ Skræddergårdens beboere i Herslev sogn synes at følge dette mønster. De skyndte sig at blive gift, også selv om der kom en stor aldersforskel mellem ægtefællerne. At blive gift med en driftig ung mand eller kvinde har haft sine fordele, men omvendt kunne en ældre og erfaren ægtefælle også have sine gode sider.

Kærlighed i kontekst

Var der ikke romantisk kærlighed inde i billedet, havde ægtefællerne i det mindste fast grund under fødderne. En vis status kunne påregnes og ikke mindst et vist råderum, for så vidt som manden bestemte i stald og lo og kvinden i stuehuset. Man skal nok være varsom med alt for meget at betone kærligheden, forstået som den *rene* kærlighed i isoleret forstand. I landsbysamfundet har der været andre, lige så vigtige faktorer inde i billedet, såsom omsorg, tryghed og gensidig ansvarlighed, som gør at man må være varsom med at have ondt af de involverede, blot fordi selve kærlighedsaspektet ikke havde de bedste vilkår og tilsyneladende ikke figurerede øverst på ranglisten for ægtefællevalg.

Det skal dog samtidig påpeges, at når en ung første gang indgik ægteskab, var det i regelen med en nogenlunde jævnaldrende. Lå der erotiske, kærlighedsmæssige eller materielle årsager til grund? Det kan der næppe svares entydigt på. Kærligheden har formodentlig spillet en rolle, men måske også et ønske om at blive gift ung, så man kunne være sikker på at sætte egne børn i verden og ikke være nødt til at skulle overtage andres, om end det fra flere sider er blevet betvivlet, at kærlighed til egne børn, som vi kender den i dag, var blevet en realitet endnu i den tids bondesamfund.³⁸

Hvad angår aldersforskellen, kan Nygård Larsen i en opgørelse over ægtefællernes alder ved indgåelse af såvel førstegangsægteskab som senere ægteskaber i de samme sogne påvise, at der i de fleste tilfælde var højst fem års aldersforskel mellem ægtefællerne. I de fleste tilfælde var manden et til fem år ældre end hustruen, men et til fem år yngre mænd var næsten lige så hyppigt forekommende og nogenlunde lige så almindeligt som de tilfælde, hvor manden var seks til ti år ældre end kvinden.³⁹ Bag disse tal gemmer der sig dog stadigvæk en betydelig forskel på aldersforskellen ved første ægteskab og de senere. Vielsesalderen for førstegangsægteskaber i de tre sogne i perioden 1755-1801 ser ud som følger:

Undersøgte sogne	Mænd		Kvinder	
	førstegangs-viede	alle viede	førstegangs-viede	alle viede
V. Egesborg	30,2	33,5	26,9	29,6
Horreby	28,6	30,8	27,3	30,7
Krønge	27,4	32,5	27,9	30,6

Figur 1. Vielsesalderen ved første, henholdsvis alle ægteskaber 1755-1801. Kilde: Henning Nygård Larsen, 1976, s. 160.

Det er gennemgående modne mennesker, der bliver gift. Tilsyneladende måtte de vente på gunstige etableringsmuligheder.

Ønsket om at blive gift med en nogenlunde jævnaldrende – især ved det første ægteskab – udelukker ingenlunde hverken kærlighed, forelskelse eller erotisk besættelse som mulige motiver, men det er samtidig klart, at denne elskovens kraft blev anset som farlig og dæmonisk. Det er pointen i Else-Marie Kofods studier i eventyr og myter om bjergfolk og ellepiger.⁴⁰ Man skal tage sig i agt for dem. Ellepigerne er smukke og dejlige at se på; ikke mindst forfra. Men vender man dem om, viser det sig, at de er hule. De har ingen ryggrad. Med andre ord: der kan ikke bygges et hjem på dem. De repræsenterer et anti-ideal af det, der forventedes af den erhvervsduelige og tilbageholdende landbo-kvinde, der var i stand til at tøjle sine lyster. Ellepigerne lavede derimod ikke dagens gerning, men spillede og sang deres dag hen til ingen verdens nytte. Ellepigerne bar lyse og luftige klæder, og de dansede med udslagent hår – i modsætning til de gifte kvinder, som havde konehuen på. I Skåne og Danmark indebar iklædningen af den kommende brud også den rituelle handling, at hendes hår skulle klippes af.⁴¹

Kofods undersøgelser viser til fulde, hvor alvorligt man i bondesamfundet tog kærlighed og seksualitet, og kan være et vidnesbyrd om, at netop asketen er den, der for alvor ved noget om kødets fristelser, men det er lige så klart, at bondesamfundet som helhed var skrækslagent ved tanken om at bygge et godt liv og et stabilt hushold på den slags tillokkelser. Omvendt er selve overleveringen af sagnene også et sikkert tegn på, at det igen og igen har været nødvendigt at råbe vagt i gevær og holde de unge på snusfornuftens smalle vej. For at sætte trumf på lader mange af sagnene forstå, at efter at være blevet bjergtaget bliver den ramte aldrig sig selv igen. I værste fald ender han med at blive sindssyg, lyder seksualmoralen.

Som helhed skal man dog nok være forsigtig med at tro, at landsby- og bondesamfundets ægteskaber i 1700-tallet var kærlighedsløst. Snarere forholder det sig sådan, at kærligheden var kontekstualiseret. Det var ikke kærligheden og seksualiteten som sådan, man frygtede, men isoleringen af den som en selvstændig og enerådende faktor. Hvor længe denne opfattelse holdt sig, skal vi hernæst søge svar på.

1800-tallet – dagbogsstof og erindringer

På vej ind i 1800-tallet kan vi begynde at se nærmere på bondens liv i detaljer. I første omgang vil vi gøre brug af dagbogsstof og erindringer.

Gårdmand Peder Knudsen i Haderup på den midtjyske hede mellem Viborg, Herning, Holstebro og Skive førte dagbog i årene fra 1829 til 1857. I april 1832 noterede han:

»Kjørte til Høgild med Moder og hendes Søster for at bese en Gaard med hvis Ejer N.K.s (Niels Knudsen) hun agter at indlade sig i Ægteskab.«⁴²

Det materielle kom i første række. På dette område ville man ikke købe katten i sækken. Tilsvarende i 1811 skrev Søren Pedersen, født 1776, i Havrebjerg på Vestsjælland om sit valg af ægtefælle, at han og broderen hellig tre kongers dag var på besøg hos deres søster og svoger i Nidløse. Snakken faldt i den forbindelse på ægteskab. Her fik han oplyst, at en ældre mand havde foreslået, at han *»skulle beile til gaarmand Søren Nielsens datter i Kasholt«*.⁴³ Nu forholdt det sig imidlertid sådan, at der var to giftefærdige døtre i gården. Rådet drejede sig med andre ord ikke om et individ, men om en datter. Hvem, han valgte, kunne tilsyneladende være lige meget. Søren Pedersen selv kendte både den ældste søster Else og den yngre Karen, og selv om både forældrene og Else selv syntes, at han skulle vælge hende, foretrak han Karen. Om hende forlød det, at hun var *»værdig til at forestå et huus«*. Så langt det rationelle. Men det fremgår også, at hun *»var i sit ansigt en meget kion pige«*.⁴⁴ Hvad, der har talt mest,

er ikke til at afgøre, om end man kan hæfte sig ved, at han trods alt valgte og herved optrådte *moderne*. Det afgørende var dog, at han blev godt gift. Om *hendes* motiver fortalte han, at der var syv endnu ugifte børn på gården, og at forældrene var gamle. Han lod forstå, at hun derfor ønskede, hvad rimeligt var, »at faae brød, i mens forældrene levede«. ⁴⁵

Søren Pedersens Havrebjerg-tænkning ligger ikke langt fra et ægteskabeligt begivenhedsforløb på Sydfyn i Brahetrolleborg sogn. Her kan vi trække på hjulmager Hans Nielsens dagbog 1813-1833. Han døde som 38-årig af tuberkulose, og i øvrigt er hans dagbog interessant derved, at den vidner om en civilisationsproces, hvor *tider skifter og sæder mildnes*. I sin ungdom som tyveårig fór han og hans fader en aften vild i fuldskab efter at have deltaget i et smedegilde hos Hans Vileholm. ⁴⁶ Som voksen levede han dog et mere fredeligt liv og blev så i 1830 i en alder af 35 år gift med sin kusine, som da var 40 år gammel. Hjulmager Hans Nielsen havde selv været med i landsbyens ungdomslaug. Det kom der dog ikke noget ud af. Tværtimod aner man en ulykkelig kærlighed, der af grunde, som vi ikke kender til – her slår dagbogen ikke til som kilde – var blevet forhindret i at realisere sig. Altså tyede han til kusine Anne Margrethe, der fra tidligere havde et barn uden for ægteskab. Om kærlighed mellem de to var der næppe tale. Årsagen til giftermålet var snarere, at Hans Nielsens mor var blevet 80 år gammel og derfor ikke længere kunne varetage en husmoders opgaver.

Anne Margrethe var som familiemedlem stedkendt i huset, idet hun i en årrække var kommet der som hushjælp, og hendes søn var begyndt som lærling hos hjulmageren. Ægteskabet har været ganske praktisk. Kusinen vidste i forvejen, hvor ting og bohavne befandt sig og kunne på den måde ubesværet gå ind i rollen som hustru og kone i huset.

Anderledes gang i sagerne var der hos Hans Nielsens morbroder Peder Hansen. Hans første kone døde 22. oktober 1804 af brystsyge og efterlod ham alene med otte børn. Allerede 16. november samme år var han gift igen. Den nye kone døde 20. februar 1813 af en forkølelsessygdom. 1. maj giftede han sig på ny, hvorefter også denne kvinde døde et par år senere i januar 1815. 6. maj giftede Peder Hansen sig fjerde gang. Han havde i forbindelse med disse giftermål kun været enkemand i perioder fra tre uger op til fire måneder. Der har ikke været meget tid til at lytte til sit hjerte. Den fjerde hustru overlevede ham og gengiftede sig også, endda med endnu en Peder Hansen. Traditionen fra 1700-tallet med de talrige gengifter fortsatte langt op i 1800-tallet.

Det gjorde den også på Skræddergården i Herslev, som vi nu vender tilbage til, efter at vi forlod den i 1801. Konen på gården, Sidsel Thuesdatter, blev dette år gift for anden gang, to måneder efter, at hendes første ægtemand, Christen Pedersen, var død i januar. Søren Nielsen Grunnet hed den nye ægte-

mand. Dette ægteskab var barnløst, og da Sidsel døde i 1837 – tre år før Søren – var Sidsels datter fra første ægteskab, Maren Christensdatter eneste arving. Hun havde i 1831 fundet sig en ti år yngre mand, Hans Nielsen, og Søren Nielsen Grunnet afstod derfor, vistnok samme år, gården til de unge og gik selv på aftægt. Da også Maren døde i 1837 – 50 år gammel og kun cirka 14 dage efter sin mor – giftede den efterladte Hans Nielsen sig på ny, nu med en 17 år yngre kvinde. Vi fastholder med andre ord mønstret med såvel umiddelbart gengifte og aldersmæssig utakt ved disse ægteskaber. I det nye ægteskab fødtes tre børn, hvoraf de to ældste døde som mindreårige, medens den tredje var åndssvag. Derfor måtte gården sælges, da den tid kom. Her blev et andet mønster fastholdt, idet den nye køber var en nevø, som fik gården tilskødet i 1865.⁴⁷ Således sikret blev han i stand til at gifte sig, hvilket skete året efter.

Som noget nyt blev dette ægteskab imidlertid langvarigt, og de to parter nåede at fejre guldbryllup. I deres alderdom overtog sønnen Niels Lange fødegården i 1912. Og – ligeledes som noget nyt – giftede han sig aldrig, idet én af hans søstre holdt hus for ham. Det var ikke længere nødvendigt med en ægtefælle. En æra synes at være ved vejs ende. Afslutningen kan dateres til sidste fjerdedel af 1800-tallet. Men én svale gør ingen sommer. Vi må inddrage flere eksempler, en lidt større gård og et par husmandssteder – for at få en social spændvidde ind i billedet.

Gård nummer 3 var hartkornsfastsat til 5-4-0-2 og var dermed en gård, som kunne betegnes som *vel ved magt*. Den menes engang midt i 1790'erne at være blevet overtaget af Lauge Nielsen og hustru Ane Catrine Terkelsdatter. Lauge døde i en alder af kun 38 år i 1808 og efterlod sig syv børn og en kone, som snarest måtte gifte sig igen. Det skete fire måneder senere. Da også mand nummer to døde, var Ane Catrine omkring 60 år og opgav at drive gården videre. Den nye ejer Knud Pedersen og hans hustru var begge fra sognet. De var blevet gift i 1831 og var begge i tyverne. Uheldigvis døde den unge hustru blot ti år senere, ligesom de tre ældste af børnene også døde, så kun den yngste søn opholdt sig på gården. Knud Pedersen giftede sig på ny samme år og fik i sit ægteskab med Kirstine Christensen fra nabosognet Bredstrup fire børn. Den yngste af disse, Bertel Knudsen, fik gården tilskødet i 1874 og giftede sig året efter. Dette ægteskab varede til 1908, hvor Bertel døde. Enken var på dette tidspunkt 53 år og kunne i princippet have giftet sig igen. Det afstod hun imidlertid fra og sad i stedet som enke på gården med den ældste søn, Knud Knudsen som bestyrer. Også her var det blevet nye tider.

Også hos det lille hartkorn markerede de sidste årtier af 1800-tallet nye tider. På Herslev Fælle lå der tre husmandssteder, der i 1867 var blevet solgt som udstykninger fra præstegården. Matrikel 1c blev købt af Jens Christensen, der af ukendte årsager begik selvmord året efter, hvorefter enken på 43 år

giftede sig på ny. Da også denne mand døde, drev enken stedet videre i fire år og solgte så. Ejendommen handlede derefter hyppigt, men i intet af tilfældene var der tale om overtagelse ved gengifte. Naboejendommen 1b blev købt af Søren Frederik Sørensen og hustru Kirsten Marie Pedersen. Da hun i 1889 døde fra mand og fem børn, måtte der en ny kone til.⁴⁸ Herefter hørte gengiftet også op på dette lille sted. Det sidste af husmandsstederne købtes af Hans Mikkelsen og hustru Johanne. Han blev enkemand i 1894, men blev på ejendommen i yderligere atten år. Han giftede sig ikke, men drev ejendommen videre med hjælp fra parrets eneste datter, indtil han i 1912 solgte husmandsstedet til et ægtepar fra Fyn, der var blevet viet i Fraugde kirke i 1904. Dette par, den eneste søn af en herregårdsladefoged og bibelkolportør og ældste datter af en landarbejder og krybskytte fra Rønninge Mose på Østfyn – og i øvrigt mine farforældre – giftede sig heller ikke igen, men blev gamle sammen.

Et spor – og et nyt mønster?

Både på den store gård og de tre små husmandssteder kan vi se samme mønster som på Skræddergården i Herslev, nemlig at gengiftet ophører hen mod år 1900. Døde én af ægtefællerne, giftede man sig ikke igen, men forsøgte, så godt man kunne, at drive ejendommen videre med enten børn eller tjenestefolk. Det gamle almuemønster blev brudt i løbet af sidste fjerdedel af 1800-tallet. Dels levede folk længere som følge af forbedringer af sundhedstilstanden, dels var der som følge af opdyrkning og frasalg af mindre parceller andre muligheder for at få foden under eget bord end ved at gifte sig til sikkerhed og status, og endelig skal man ikke glemme, at der var tale om en betydelig befolkningsvækst, som gjorde det muligt at skaffe karle og piger og husbestyrerinder til at sørge for familiens og gårdens daglige drift i tilfælde af dødsfald. I en dagbog fra Vendsyssel skrev hyrdedrengen Anton Hansen 1887 om sin husbond: »den 1ste November fik Th Olsen en ny Husholderske en Søster til den gamle og Barnepigen flyttede hjem«. ⁴⁹

Men hvad så med kærligheden? I samme dagbog har drengen for 1887 indført følgende:

»Natten mellem Torsdag den 30 Marts og Fredag d 1ste April begik en Karl som tjente hos C Nielsen Togaarde i Agersted Selvmord han var Søn af L P Jensen Agerstedfællede han hed Jens Larsen og var c-17-18 Aar gammel. Aarsagen til hans fortviulede Gjerning skal være at han havde fattet Kærlighed til en Pige og have besvangret hende.«⁵⁰

Det er én af dagbogens længere indførsler og vidner om, at begivenheden har gjort et stort indtryk. Den lidt skriftssprogsagtige sproglige klædedragt kan

tænkes at røbe indflydelse af samtaler fra voksenverdenen, men er måske også udtryk for, at man i hans hjem abonnerede på *Illustreret Familie-Journal*, som den opvakte knægt givetvis har læst i og skaffet sig vendinger og visse forestillingsformer fra. Måske herunder også om kærlighedslivet. I det mindste er det påfaldende, at han bruger ordet »*Kærlighed*« om det ulykkelige forhold. Måske vi her har et spor at forfølge. I jagten på svar tager vi endnu en gang til Midtjylland, denne gang til egnen mellem Viborg og Silkeborg. Her har vi heдебonde Christen Hedes optegnelser, udgivet af tipoldebarnet Tage Kaarsted, at ty til.⁵¹

Kærlighedens uddifferentiering

Chr. Hede blev født i Vinderslev sogn 1809. November 1829 blev han gift med den jævnaldrende Jette Pedersdatter fra Kompedal. De fik i alt syv børn. Jette

Figur 2. Jette og Christen Hede fotograferet i 1864, hvor de havde været gift i 35 år. Ægteskabet varede indtil Jettes død i 1888. Kilde: Kaarsted, s.15 (Fotograf M. Elsass, Viborg).

var selv et *uægte* barn. Hendes mor var tjenestepigen Kirsten Christensdatter, som var i huset hos en klitfoged Kloch. Han var muligvis far til Jette, men fik udlagt en ikke nærmere angivet kræmmer fra Hertugdømmerne som barnefarer. Kirsten giftede sig i 1813 med den to år ældre gårdejer Anders Christensen i Hauge Østergaard. Han var ganske velhavende og solgte i 1834 en lod jord til Christen Hede. Året forinden havde Jette født datteren Ane Johanne (Hanne). Der fandtes også en storesøster og en anden Ane Johanne, som dog var død i løbet af sit første leveår. Christen og Jette drev deres ejendom indtil 1869, hvor han solgte størsteparten af gården til en søn. Jette døde 1888, medens Christen levede til 1891.

Chr. Hede førte dagbog. Den handler meget om avl og handel og i stigende grad om hans sygdomme og skrøbeligheder. Dog føres den langt fra konsekvent. I 1843 fødtes deres femte barn, hvilket fik ham til også at nævne de øvrige foregående fødsler. Måske han her havde ændret sit syn på børn. Vi ved det ikke, men kan kun gisne. I hvert fald indførte han i 1846, at sønnen Søren Christian blev født. Måske vi her kan forfølge sporet af et ændret syn på kærlighed og ægteskab yderligere. Det kan vi gøre ved at se nærmere på, hvad han i øvrigt skrev om børn og børnebørn. I 1856 findes denne indføring: »12. Maj blev Jacob gift, og 2 dage før døde min svigerfar A. Østergaard pludselig«. 13. april 1858 noterede han kortfattet: »Andersines bryllup«. 1861 står der lakonisk at læse: »Knudrikke Jensen født d. 14. december 1861«. Man læser indførslen med en vis undren. Hvem var denne lille pige? Den lille Knudrikke er ganske mystisk, men udgiveren har i sine kommentarer løst gåden for os.⁵² Knudrikke var et barnebarn, datter af oven for nævnte Hanne og hendes ægtemand Jens Pedersen Lysdal. En tradition i familien vil vide, at denne Jens i 1840 var kommet til Christen og Jette for at lægge billet ind hos datteren Kirsten. Men det gik ham som Søren Pedersen i Havrebjerg – han fik lillesøsteren. Kirsten var nemlig allerede *lovet hen*, og han blev så henvist til den 18-årige Hanne. Det accepterede han. Lillesøsteren var smuk, og Chr. Hede var en mand med en vis tyngde, som var i færd med at blive formand for sogneforstanderskabet. Altså blev Hanne og Jens gift. Det gik imidlertid galt. 1847 kom en ny degn til Vinderslev, han besvangrede straks sin tjenestepige og derefter blev det Hannes tur. Snakken gik. I 1861 skulle Jens Lysdal have været til marked, men som følge af rygterne og sin egen tvivl vendte han vognen, kom hjem og pågreb Hanne og degnen på fersk gerning. Læreren havde sat sine træsko, og Hanne lå aflædt i sengen. Hun var i sjette måned.

1862 blev Jens og Hanne separeret. Hun flyttede ind hos den nu afskedi- gede degn, der havde bosat sig i Silkeborg. Hun fødte ham to børn i henholdsvis 1865 og 1868, men forholdet gik i stykker, og Hanne flyttede hjem til Vinderslev og blev på ny gift med den godlidende Jens, der øjensynligt holdt af hende.

Om alt dette forholdt Christen Hede sig helt og aldeles tavs i sin dagbog. Med en enkelt undtagelse. Det er nemlig under 1861, at vi kan læse om den lille Knudrikke Jensens fødsel. Det har tilsyneladende været ham magtpåliggende at angive fader Jens' navn og dermed få den lille pige lyst i kuld og køn. Man aner både rationalisme, folkesladder og store passioner som medspillere; både hos Christen Hede selv, hos Hanne og hos den stakkels godhjertede Jens, der startede med at efterspørge et fornuftsægteskab og sluttede som hanrej.

Med hvad med Christen Hede selv? Han havde tilsyneladende ikke følelser i kroppen. I det mindste ikke i dagbogen – og så alligevel. I 1888 gjorde han en lang og udførlig indførsel, hvor han skrev om sin ungdom og sine forelskelser. Den første pige var såre bramfri, den næste lærte ham kønne kærlighedsviser. Den tredje, Jette, blev han gift med efter et stort jalousidrama og noget, der kunne ligne et trekantsdrama. I 1888-indførslen hed det som en slags opsamling:

»Nu er Mikkel Moselunds kone rejst til Amerika fra mand og søn, hus og hjem; men det er jo tænkeligt, at der aldrig har været kærlighed imellem dem. Når de skal tvinges sammen for guld og gods, hvor kan det så gå godt, men når kærlighed forener et par, dér er det anderledes, og når de så bliver ældre, så er kærligheden vel noget afkølet, bare agtelsen for hinanden kan vedblive, så kan de godt leve lykkeligt med hinanden.«⁵³

Der er flere ting at hæfte sig ved her. For det første, at det ekspliciteres, at konen i første række er rejst fra mand og barn og derefter fra hus og hjem. Hundrede år tidligere ville man have prioriteret i omvendt rækkefølge. Var der sket et følelsesgennembrud hos den gamle hedebonde, eller var det udtryk for en alderens mildhed? Næppe nogen af delene. Af hans tilbageblik kan man forstå, at han i sine unge år havde elsket inderligt. Det fremgår også af flere af eksemplerne ovenfor, at følelser, forelskelser og kærlighed har været lige så almindeligt forekommende på landet blandt bønder og almue som fornuftsægteskaber og de pragmatiske gengifter, der tog mere hensyn til gårdens drift end til andre drifter.

Det giver derfor næppe mening, når det i en kommentar til Mikkel Christensens erindringer i særdeleshed og det traditionelle bondesamfund i almindelighed hedder, at styringen af tanker og adfærd i landsbysamfundet forhindrede dem, der voksede op under disse vilkår, i at »udvikle et jeg, der kunne forholde sig afprøvende til virkeligheden«. ⁵⁴ En sådan opfattelse af bondebefolkningen som en amorf masse, fanget og indespærret i traditionens vold uden mulighed for at agere selvstændigt og lystbetonet er en modernistisk anakronisme, som ikke yder bondesamfundet og dets aktører retfærdighed.

Som dementi af en sådan opfattelse kan der henvises til breve og erindringer af Mikkel Christensens samtidige fra de sidste tiår af 1800-tallet, nemlig henholdsvis husmand og amtsrådspolitiker Terkel Kristensen fra Vrenderup uden for Varde og husmand og hornskemager Peder Lykke fra Nees ved Lemvig. Hos begge er jeg-følelsen stærk. I det første tilfælde reflekteret og selvbevidst,⁵⁵ i det andet tilfælde lavmælt og inderligt, men ikke mindre fast.⁵⁶ I intet af disse to tilfælde betvivler man skribenternes evne til at nære stærke følelser for et andet menneske uagtet konventioner og landsbyens sociale kontrol. I Peder Lykkes tilfælde sker det – hans fattigdom og lave status til trods – i delvis opposition til de herskende normer, medens der i Terkel Kristensens kæresterbreve til sin forlovede anes en god portion selvverd parret med selvvironisk distance.

Det giver næppe heller mening at tale om en nedsivning til bønder og husmænd af det borgerlige kærlighedsideal som grundlag for ægteskab. Kærligheden havde nemlig hele tiden været der. Ganske vist kan man ikke ganske udelukke, at der kolporteret via viser, romaner, føljetonblade og familieugeblade såsom *Nordstjernen* (1885), *Hjemmet* (1904) og Carl Allers *Illustreret Familie Journal*, som var begyndt at udkomme i 1877, er foregået en bevægelse i retning af en sentimental dyrkelse af kærligheden som sådan. Disse teksttyper udgør dog en anden verden end det snusfornuftige og rationelle læsestof, der kunne lånes i de lokale almuesognebogsamlinger, som for eksempel en undersøgelse heraf fra Bjerreby sogn på Tåsinge viser.⁵⁷ Imod en sådan nedsivningstanke tæller, at oplagene som regel var ganske små, at de fleste blade havde en kort levetid, og at det især var det nye billedmateriale, som fascinerede.⁵⁸ Udbredelsen af den sentimentale familieroman har ikke haft gode vilkår på landet, hvor man havde andet at bruge pengene og tiden til. *Familie Journalens* oplag lå i 1879 på 34.000.⁵⁹

Det nye, der kommer til i de sidste årtier af 1800-tallet, og som vi nu er stødt på både hos en hyrdedreng i Vendsyssel og en aldrende hedebonde i Midtjylland, er det, at der nu er materielt overskud til, at man eksplicit kan operere med kærligheden som sådan, det vil sige som en uddifferentieret, selvstændig faktor i sig selv. Efter at kærligheden i 1700-årene og langt op i 1800-tallet var indlejret i en både social og økonomisk kontekst, er den nu blevet analytisk løsrevet og står alene. Det gør den hverken stærkere eller svagere end tidligere, men gør det blot lettere at få øje på den. Den stakkels Hanne i Vinderslev har næppe elsket mere eller mindre end sin mor og bedstemor, og hendes følelsesliv har nok i grunden ikke været anderledes end hos gårdejerfamilierne i Skræddergården i Herslev og hos husmændene på Herslev Fællede, men omstændighederne omkring den har været anderledes. I hendes tilfælde var hun så uheldig at komme i kløerne på en vidtløftig og skrupelløs degn. Hen-

des medsøstre måtte nøjes med en sandsynligvis mere kedelig, men også langt mere stabil og ansvarlig gårdmand, der nok så meget havde gårdens ve og vel i tankerne, uden at han af den grund lod være med at holde af sin ægtefælle, i hvert fald af den første af de kvinder, de blev gift med.

Figur 3. Hanne med sin lille datter, Knudrikke, der blev født få måneder efter, at Hannes utroskab med stedets skolelærer var blevet afsløret. Billedet er taget i 1864, hvor Hanne boede sammen med læreren i Silkeborg, mens hendes tre ældste børn opholdt sig hos deres far og Knudrikke hos sin morfar og mormor. Kilde: Kaarsted, s. 24 (Fotograf M. Elsass, Viborg).

Historisk antropologi

Det syn på kærlighed og ægteskab, som vi her har forfulgt gennem cirka 150 år, og som til slut manifesterede sig i en afkontekstualisering af kærligheden med en tilhørende udparcellering af den som ægteskabsgrundlag, peger i retning af både konstans og variation. Der er slået til lyd for, at kærligheden som sådan næppe har ændret sig, men at omstændighederne omkring kærlighed og ægteskab blev anderledes. Man levede længere, arbejdskraften blev lettilgængelig og billig. Selv fattige kunne i løbet af 1800-tallet få råd til og mulighed for at få foden under eget bord, stifte hjem og familie. Ikke mindst af disse grunde

forsvandt det snusfornuftige gengifte, der efter al sandsynlighed mere var et vidnesbyrd om, at aktørerne levede i *nødvendighedens rige*, end det var udtryk for følelseskulde og afstumpethed.

Skal man anskue dette udviklingsforløb i et lidt videre perspektiv, kan man gå til den svenske antropolog Åke Daun. I bogen *Det allmänmänskliga och det kulturbundna* stiller han dette spørgsmål: når nu det overgribende formål med etnologien – og andre kulturvidenskaber – er at studere kulturel variation, hvad er det så, der varierer henover? Anderledes udtrykt er hans ærinde at undersøge det fællemenneskelige, som ligger nedenunder den kulturelle og historiske variation i tid og rum. Det betyder ikke, at han i sin bog udelukkende ser på ontologiske grundvilkår. Tværtimod er formålet langt mere raffineret: det er nemlig samspillet mellem det universelle og det specifikke, der interesserer ham. Det er således ikke menneskets generelle behov for føde, kærlighed, seksualitet etc., der er i fokus, men dels disse behovs funktion som motor for en kulturudvikling, dels de kulturelle og historiske variationer over disse grundtemaer. I den forbindelse slår han fast, at intet samfund får sin specifikke form af de basale behov, men de sætter kulturen i gang og driver mennesker til handling.⁶⁰ Disse handlingsformer – det som vi kalder kulturen – er underkastede andre mekanismer, nemlig de historisk givne muligheder og begrænsninger.

Det er et synspunkt med vidtrækkende konsekvenser. En af dem – en politisk – peger Daun selv på: hvis personligheden udelukkende skulle bero på kulturen, ville forskellene mellem landene være meget større, end de nu er.⁶¹ En anden konsekvens er en problematisering af kulturrelativisme og den ubehagelige tendens til at gøre kulturen til den absolutte referent; det som man også kunne betegne som *kulturterrorisme*: at alle former for overgreb og magtmisbrug kan forklares med kultur.

Endelig kan man med Daun også foretage en problematisering af den konstruktivistiske tænkning: at alt kan lade sig gøre. Det forholder sig nok snarere modsat, kan man konstatere, når man studerer ægteskabs- og kærlighedsmønstre i dansk bondekultur fra cirka 1750 til cirka 1900: alt kan *ikke* lade sig gøre, fordi der er naturlige begrænsninger for kulturkonstruktionerne. Snarere forholder det sig sådan, at man ikke kommer uden om vores binding til både krop og kultur. Historien om, hvorledes bønder elsker og gifter sig, viser, at kroppen ikke kun er en kilde til det symbolsk imaginære, det vil sige til betydningsdannelse, livstolkning og fantasi, men er menneskers mest fundamentale måde at være i verden på, som kulturen så kan spinde videre på. Således bliver der i sidste ende tale om at sammentænke fænomenologi og samfundsvidenskab, det vil sige trække tråde mellem på den ene side den basale begærende krop, der er åben over for omverdenen og kommer den i møde,

og på den anden side omverdenens kulturelle henvenden sig til kroppen i form af både muligheder og begrænsninger.

Bønderne i Herslev og Vinderslev havde, i det mindste i deres unge år, lyttet lige så meget til deres krop og til deres hjerte som en adelskvinde i Firenze i 1600-tallet og en teenager i Aarhus i dag, men måden at lytte på har ændret sig, og i tiårene op mod år 1900 blev der mere frirum til at lytte, end der havde været først i 1800-tallet.

Noter

- 1 Nielsen, 2009.
- 2 Hougaard, 2008.
- 3 Hansen og Qvist, 1987 s. 56.
- 4 Hjordt-Vetlesen, 1977 s. 81ff.
- 5 Krogh, 1991 s. 93. Understregning NKN.
- 6 Koefoed, 2002 s. 53.
- 7 Kofod, 2010.
- 8 Hjordt-Vetlesen, 1977; Gleerup, 1980.
- 9 Schmidt, 1979.
- 10 Riising, 1978 s. 393.
- 11 Andersen, 2010.
- 12 Riising, 1978 s. 395.
- 13 Koefoed, 2002 s. 48.
- 14 Ibid., s. 46.
- 15 Andersen, 2010 s. 83.
- 16 Koefoed, 2002 s. 45.
- 17 Thomsen, 2002 s. 101.
- 18 Riising, 1978 s. 400.
- 19 Ibid., s. 402.
- 20 Andersen, 2010 s. 86.
- 21 Riising, 1978 s. 405f.
- 22 Koefoed, 2002 s. 47.
- 23 Kofod, 2010 s. 66f.
- 24 Koefoed, 2002 s. 48.
- 25 Ibid., s. 46f.; Thomsen, 2002 s. 106f.
- 26 Hansen, 1957 s. 31f.
- 27 Ibid., s. 83ff.
- 28 Thomsen, 2002 s. 92.
- 29 Andersen, 2010 s. 91.
- 30 Graves, 1921 s. 158f.
- 31 Grundtvig, 1909 s. 220ff.

- 32 Kofod, 2010 s. 69.
- 33 Christensen, 1969 passim.
- 34 Erixon, 1939 s. 24.
- 35 Jensen, 1990 – gård 1A -2.
- 36 Christiansen, 2002 s. 241ff.
- 37 Larsen, 1976 s. 159.
- 38 Josephsen og Nielsen, 1981.
- 39 Larsen, 1976 s. 160.
- 40 Kofod, 2010 s. 78ff.
- 41 Erixon, 1939 s. 29.
- 42 Gormsen, 1982 s. 89.
- 43 Schousboe, 1983 s. 134.
- 44 Ibid., s. 144.
- 45 Ibid.
- 46 Holtse, 1989 s. 122.
- 47 Jensen, 1990 – gård 1A.
- 48 Jensen, 1991 – matr.nr. 1d.
- 49 Plovgaard, 1979 s. 109.
- 50 Ibid., s. 102.
- 51 Kaarsted, 1978.
- 52 Ibid. s. 21ff.
- 53 Ibid. s. 159.
- 54 Zerlang, 1982 s. 251.
- 55 Just, 1982.
- 56 Damgaard, 1983.
- 57 Odense Universitetsbibliotek 1969.
- 58 Zerlang, s. 159ff.
- 59 Povlsen, 2001 s. 77.
- 60 Daun, 1999 s. 31.
- 61 Ibid., s. 37.

Litteratur

- Andersen, Kirstine Aashjerg: »Skilsmisssager blandt Lolland og Falsters landbefolkning i 1700-tallet«. *Landbohistorisk Tidsskrift* 2010, 2, s. 80-103.
- Christensen, Mikkel: *Min lille verden. Fra hedebyen til hovedstaden*. København 1969.
- Christiansen, Palle Ove: *Lykkemagerne. Gods og greve, forvalter og fæster i 1700-tallets verden*. København 2002.
- Damgaard, Ellen (udg.): *Peder Lykke – en husmand på heden*. København 1983.
- Daun, Åke: *Det allmänmänskliga och det kulturbundna*. Stockholm 1999.

- Erixon, Sigurd: *Svensk folkliv*. Uppsala 1939.
- Gleerup, Jørgen: *Utopi og sanselighed. Dannelsesstemaet i Johan Skjoldborgs forfatterskab*. Odense 1980.
- Gormsen, Gudrun: »En hedebondes gård«. *Folk og Kultur* 1982, s. 58-101.
- Graves, Karoline: *Ved Halleby Aa*. København 1921.
- Grundtvig, F.L.: *Livet i Klokkergaarden. Gammeltags Falstersk Bondeliv efter Lars Rasmussens Skildring*. København 1909.
- Hansen, Georg: *Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede*. København 1957.
- Hansen, Karin og Merete Qvist: »Man kan altid kalde det kærlighed. Normer for valg af ægtefælle blandt de øvre sociale lag i Danmark 1550-1850«. *Den jyske Historiker* 41. s. 47-72.
- Hjortd-Vetlesen, Inger-Lise: *Forlokkelse og familie*. Odense 1977.
- Holtse, Lisbet (udg.): *En fynsk hjulmagers dagbog 1813-1833*. København 1989.
- Hougaard, Jens: *Romantisk kærlighed* bd. 1-5. Aarhus 2008.
- Jensen, Maltha: *Navne og Noter. Herslev*. Herslev 1990.
- Jensen, Maltha: *Navne og Noter. Herslev Afbyggere 1*. Herslev 1991.
- Josephsen, Niels Brøndum og Niels Kayser Nielsen: »Barnet i familien og historien.« *Den jyske Historiker* 21, s. 17-57.
- Just, Flemming (udg.): *Kjære Broder. Breve fra husmand Terkel Kristensen 1866-1918*. Esbjerg 1982.
- Kaarsted, Tage (udg.): *En hedebondes optegnelser. Christen Hede 1809-1891*. Herning 1978.
- Koefoed, Nina Javette: »Synd og forsørgelse. Seksualitet udenfor ægteskab i Danmark 1700-1850«. *Den jyske Historiker* 98-99 2002, s. 45-65.
- Kofod, Else Marie: »Fortællinger om forførelse og seksualmoral«. *Kulturstudier* 2010. 2, s. 64-89.
- Krogh, Tyge (udg.): *Et lille Stykke Kulturhistorie. Peder Kroghs erindringer 1827-54*. København 1991.
- Larsen, Henning Nygård: »Familie- og husstandsstrukturen på landet i det 18. århundrede. Hans Chr. Johansen (red.): *Studier i dansk befolkningshistorie 1750-1890*. Odense 1976, s. 121-188.
- Nielsen, Niels Kayser: *Bonde, stat og hjem. Nordisk demokrati og nationalisme – fra pietismen til 2. verdenskrig*. Aarhus 2009.
- Odense Universitetsbibliotek (udg.): *Bjerrebye sogns almuebogsamling 1806-1869*. Odense 1969.
- Plovgaard, Bodil: »Dreng i Vendsyssel 1886-87«. *Folk og Kultur* 1979, s. 99-109.
- Povlsen, Karen Klitgaard: »Hele Familiens Blad«. Klaus Bruhn Jensen (red.): *Dansk mediehistorie 1840-1880, bd. 2*. København 2001.
- Riising, Anne: »Tamperrettens funktion og domspraksis«. Peter Kr. Iversen,

- Knud Prange og Sigurd Rambusch (red.): *Festskrift til Johan Hvidtfeldt. Åbenrå 1978*, s. 393-412.
- Schmidt, Povl: *Litteratur for menigmand. »En Skildring af det virkelige Liv«*. Odense 1979.
- Schousboe, Karen (udg.): *En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776-1839)*. København 1983.
- Thomsen, Asbjørn Romvig: »Hor: om ægteskabsbruddets udbredelse og baggrund i 1700- og 1800-tallets landbosamfund«. *Den Jyske Historiker* nr. 98-99, 2002: Ægteskab, sex og hor i historien, s. 87-108.
- Zerlang, Martin: »Mikkel Christensen: Min lille verden. Fra hedebyen til hovedstaden«. Martin Zerlang, Lis Toft Andersen og Bjarne Thorup Thomsen (red.): *En selvskreven historie – om erindringsbøger og dagbøger af bønder, håndværkere og arbejdere i Danmark*. København 1982.
- Zerlang, Martin: »Den illustrerede virkelighed«. Klaus Bruhn Jensen (red.): *Dansk mediehistorie 1840-1880, bd. 1*. København 2001.

Summary

This article shows marriage patterns, sexuality and love in parts of eighteenth and nineteenth century Danish rural society. It is based on heterogeneous interdisciplinary source material from peasant diaries and records, memoirs, fiction and studies in demographic and property history. These records show that marriage patterns in rural Denmark changed significantly during these centuries. In the last decades of the nineteenth century, the former system of re-marriages of husbands and wives of widely different ages was in decline. People were living longer and they were usually only married once. Apparently, peasants did not love any more or less at the end of the nineteenth century than at the beginning of the eighteenth century. The reason was more likely to be caused by changing demographic conditions, improved living standards and increased social energy. These factors meant that love among peasants became more transparent than during the earlier period, when it was embedded in social and financial necessities.

More specifically, the starting point is the interplay between, on the one hand, the state's and the church's view on marriage and married life and, on the other hand, the rural population's own views on these subjects, which in the late nineteenth century was very pragmatic. As in the other Nordic countries, there was a close connection between peasant, state and home in relation to this subject, so it is difficult distinguishing between these authorities. This appears especially strong when studying the evaluation made by Ember Court (tamberret) in relation to marriage cases. But, it also appears in local studies

concerning farm history and marriage patterns which show that the farmers themselves wanted marriage laws and that their heirs should be born within marriage as the most desirable frame for their social and financial life. Both the Lutheran background of the court, and the farmers' own views on marriage, shows that children born outside marriage meant a potential threat to rural society. For example, this is expressed in horror stories about mountain people and elf maids that were seen as symbols of seduction and uncontrolled sexuality and therefore threatening rural society by chaos and instability.

Diaries and memoirs from the nineteenth century show how important farmers regarded a prudent marriage that constituted a stable foundation for the financial and social maintenance of the farm and holding. This is the reason why the widow or widower hurriedly re-married on the death of a spouse. These remarriages normally took place within a year, and in many cases even with much shorter notice. They hurried to marry despite the age difference between the couple. To be married with an enterprising young man or woman had its advantages.

Generally, one must be careful thinking that marriages in rural societies in the eighteenth and nineteenth centuries were without love or erotic overtones. Contact between young people was actively encouraged through the village youth guilds where young males and females would meet, court and eventually marry. Thus, love was heavily contextualized. It was embedded in an organic context, where land and farm had first priority; emotional aspects, such as love for one's wife and children, hopefully came afterwards.

Forfatterpræsentation

Niels Kayser Nielsen, født 1949. Cand.mag. og ph.d. Lektor i kulturhistorie ved Historisk Afdeling, Aarhus Universitet. Forsker og underviser i blandt andet Nordens historie 1740-2000, historiebrug, madkultur, nationalisme, musik-, krops- og idrætshistorie. Har blandt andet udgivet: *Krop og kulturanalyser. Den levede og den konstruerede krop*. Odense 1997; *Bonde, stat og hjem – demokrati og nationalisme fra pietismen til 2. verdenskrig*, Aarhus 2009; *Historiens forvandlinger. Historiebrug fra monumenter til oplevelsesøkonomi*, Aarhus 2010.

Fra krigsprofit til efterkrigsinvesteringer

Det danske landbrug tjente godt under besættelsen. Det er et faktum, som ikke engang Landbrugsraadets ledelse forsøgte at benægte efter befrielsen. I maj 1945 stod landmændene derfor meget stærkere økonomisk, end de havde gjort i april 1940. Den høje indtjening blev i meget høj grad brugt til at nedbringe kortfristet gæld og til at indsætte penge i banken. På den måde fik krigsprofiten stor betydning for landbrugets investeringer i de første efterkrigsår og på den rationaliserings- og mekaniseringsproces, der fandt sted i årene efter krigen. I artiklen vises det desuden, at det var de mellemstore landbrug, der tjente relativt mest under besættelsen og som forøgede investeringerne mest i årene efter befrielsen.

Under Anden Verdenskrig var Danmark et udpræget særtilfælde blandt alle tyskbesatte lande. Landbrugets produktion og eksporten af fødevarer var en medvirkende grund til det. Den tyske besættelsesmagt førte gennem alle fem besættelsesår en særlig økonomisk politik, der skulle sikre den vigtige landbrugsproduktion. Grundlaget for denne økonomiske politik var, at de danske myndigheder, landbrugets organisationer og de enkelte landmænd ud fra egen interesse sikrede en maksimal produktion og en effektiv kontrol med forbruget af fødevarer. På den måde spillede landbruget en rolle for den relativt lempe- lige besættelsespolitik i Danmark. I besættelsens indledende fase opfattede besættelsesmagten produktionen som et middel til at opretholde ro og orden i Danmark, men efterhånden blev det også et selvstændigt mål at sikre fødeva- releverancerne til Tyskland.¹

Målet med denne artikel er at illustrere, at det danske landbrug tjente på den tyske besættelse 1940-1945. Der fokuseres på landbrugets indtjening, op- sparing og investeringer under besættelsen i forhold til årene før og efter. Der argumenteres for, at landbrugets indtjening under besættelsen havde stor be- tydning for de investeringer, der blev foretaget i de første fem-ti efterkrigsår. Og at indtjeningen under besættelsen dermed havde betydning for den meka- nisering og rationalisering, der blev gennemført i årene efter krigen. På den måde forfølges en tendens inden for nyere dansk og europæisk historieforsk- ning til ikke blot at opfatte den økonomiske og politiske udvikling under Anden Verdenskrig som en parentes i historien. For at forstå forholdene under krigen er det nødvendigt at relatere til, hvad der skete i 1930'erne, og det er vigtigt at vurdere den betydning, krigen havde i de første efterkrigsår.

Figur 1. Fire forsidebilleder af bladet Landbonyt fra midten af 1950'erne. Forsidebillederne fra Landbonyt illustrerer fint den mekaniseringsproces, der fandt sted inden for landbruget i første halvdel af 1950'erne.

Der er flere forskellige, der har bidraget med viden om det danske landbrug i denne periode, men det var først med min egen ph.d.-afhandling i 2004, at der blev foretaget en samlet undersøgelse af landbruget under besættelsen. Heri fokuserede jeg på de økonomiske og politiske forhold på et makro-niveau, mens de enkelte landmænds ageren på mikro-niveau fortsat mangler at blive undersøgt. Og jeg analyserede forholdene under besættelsen i relation til 1930'erne.

I *Det danske landbrugs historie IV. 1914 – 1988* fra 1988 har Erik Helmer Pedersen beskrevet landbrugets vilkår og udvikling i perioden. Det er kendetegnende, at han næsten ikke har beskæftiget sig med besættelsestiden og dermed heller ikke sammenhængene mellem tiden før, under og efter besættelsen. Tilsvarende har Flemming Just i sin afhandling *Landbruget, staten og eksporten 1930-1950* foretaget en meget grundig undersøgelse af de politisk-strukturelle rammer for landbruget i denne 20-årige periode, men også han har stort set udeladt besættelsesårene, mens han omvendt påviser stor politisk og forvaltningsmæssig kontinuitet fra begyndelsen af 1930'erne til slutningen af 1940'erne. I 1947 og 1948 skrev henholdsvis Peter Døssing og Kristen Skovgaard hver en artikel med titlen »Landbruget«, som blev bragt i hver sin antologi om besættelsestiden.² Selv om artiklerne er forholdsvis korte, så gives der et nogenlunde godt billede af landbrugets forhold under besættelsen, men hverken mellemkrigstiden eller – naturligt nok – efterkrigstiden behandles.

Intentionen med denne artikel er således at præsentere ny viden om landbrugets økonomi under besættelsen set i forhold til årene forinden og at vurdere betydningen af den forholdsvis høje krigsindtjening for landmændenes investeringer i årene efter befrielsen. Dermed vurderes krigsindtjeningens betydning for landbrugets strukturelle udvikling i årene efter krigen.

Dansk landbrug i midten af det 20. århundrede – en kort introduktion

Ved indgangen til det 20. århundrede var strukturerne inden for det danske landbrug lagt fast. Frem til begyndelsen af 1950'erne var der omkring 200.000 landmænd, hvoraf langt den overvejende del var selvejere. Sammenlignet med andre lande er det kendetegnende, at de danske landbrug var forholdsvis homogene, idet de klimatiske og geografiske forhold er nogenlunde ens i hele landet.

I perioden mellem 1935 og 1955 var omkring halvdelen af de danske landbrug små med mindre end ti hektar jord. Cirka 40 procent af brugene havde et jordtilliggende på mellem ti og 50 hektar, og de resterende fem-ti procent var større end 50 hektar.³ Næsten alle brugene var kendetegnet ved at have en meget diversificeret produktion. Der blev primært dyrket foderafgrøder som korn, græs og foderroer, ligesom der blev solgt afgrøder som brødkorn og kartofler. Salg af mælkeprodukter udgjorde hovedindtægten på langt de fleste

landbrug, men salget af svinekød var en stor og stigende indtjeningskilde i mellemkrigstiden. Endelig havde de mindste brug ofte et salg af æg og fjerkræ, mens produktionen af andre animalske produkter som for eksempel får og uld var meget beskednen i Danmark.⁴

Dette billede af en blandet produktion gjaldt for alle landbrug uanset størrelse og geografisk placering, men der var naturligvis visse forskelle. Dengang som nu blev der dyrket relativt meget korn på Sjælland, Fyn, Lolland-Falster og i den østlige del af Jylland. Den sydlige, vestlige og nordlige del af Jylland var også dengang kendetegnet ved at have en relativt stor animalsk produktion, ligesom der blev dyrket forholdsvis mange kartofler på de sandede jorder. Ydermere var der på dette tidspunkt en klar tendens til, at de største gårde – hvoraf mange lå på øerne – dyrkede relativt meget korn og solgte en stor del af kornhøsten, mens de mindste brug omvendt havde en stor animalsk produktion og købte forholdsvis meget korn og andet foder. Derfor blev de mindste landbrug ramt hårdest, da Danmark blev besat. Under besættelsen var det ikke muligt at importere korn og foderstoffer, så da der var størst ubalance mellem besætningsstørrelse og egen foderproduktion på de mindste landbrug, havde disse brug de største problemer. I løbet af 1930'erne blev omkring 20 procent af det danske kornforbrug – svarende til omkring én million tons årligt – importeret.⁵ Samtidig blev der importeret 6-700.000 tons oliekgær, der havde afgørende betydning for mælkeproduktionen som foder med et højt indhold af proteiner og vitaminer.⁶ Derfor måtte den animalske produktion beskæres meget kraftigt og meget hurtigt efter, at de tyske tropper havde besat Danmark i april 1940.

Det er værd at bemærke, at det danske landbrug i slutningen af 1930'erne var blandt de mest effektive i verden, hvilket forskellige tyske myndigheder var helt klar over. I to omfattende rapporter fra marts 1939 udarbejdet af det velestimerede Institut für Weltwirtschaft i Kiel om det danske landbrug blev det konkluderet som et faktum, at produktiviteten i Danmark var langt højere end det, det tyske landbrug kunne præstere. I efteråret 1939 og foråret 1940 blev disse konklusioner brugt af den økonomiske afdeling i Oberkommando der Wehrmacht til at foreslå, at Danmark blev afskåret fra Storbritannien. Det blev samtidig anbefalet, at Tyskland leverede foderstoffer til Danmark for at udnytte den effektive danske landbrugsproduktion til at øge fødevarerleverancerne til Tyskland.⁷

Effektivitet kan naturligvis måles på forskellige måder. I sin bog fra 1941 påpegede Herbert Backe, der var hovedmanden bag den nazistiske fødevarerplanlægning, at dansk landbrug havde en meget høj foderstofudnyttelse, men at den animalske produktion var helt afhængig af import af korn og foderstoffer. Derfor foreslog han, at den danske fødevarerproduktion blev reorganiseret, så den var helt baseret på den danske høst.⁸ Den tyske forsker Karl Brandt,

Figur 2. Salget af svinekød steg betydeligt i mellemkrigstiden. Under besættelsen var det især de mellemstore og store bedrifter, der formåede at opretholde produktionen af svinekød på et relativt højt niveau. Det var afgørende for den høje indtjening på disse gårde. Kilde: Stender Samlingen ved Syddansk Universitet, Esbjerg.

der flygtede til USA i 1933 og blev professor ved Institute for Food Distribution ved Stanford University, var meget imponeret over det danske landbrugs effektivitet inden og under besættelsen. Han konstaterede, at danske og tyske eksperter i sommeren 1940 forventede, at den animalske produktion ville falde så meget, at fødevarieeksporten ville forsvinde i løbet af et til to besættelsesår. At dette ikke skete, skyldtes det effektive landbrug, og Brandt konkluderede, at

»det danske landbrugs produktionsresultater under Anden Verdenskrig hører til blandt de mest bemærkelsesværdige i verdenshistorien. De rangerer mindst på højde med de amerikanske landmænds resultater og formentlig højere.«⁹

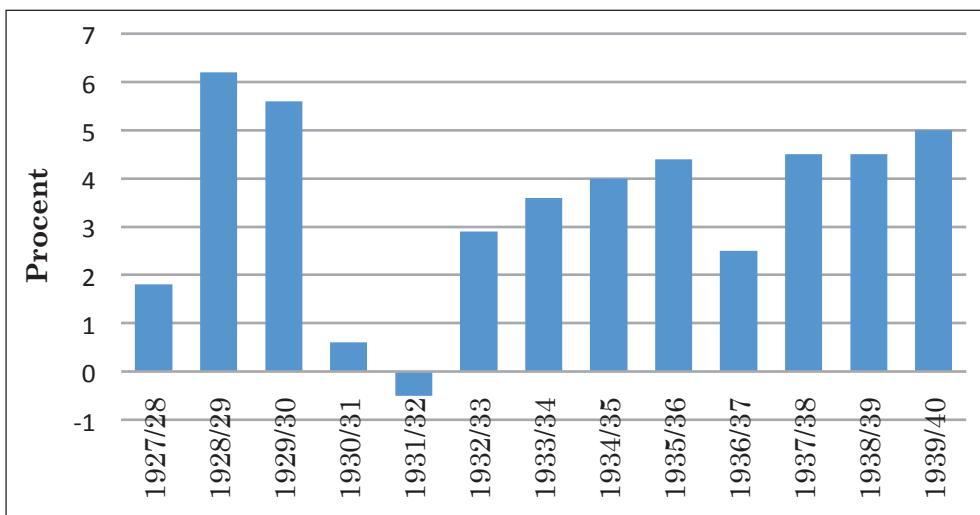
Det er også vigtigt at gøre sig klart, at de danske landmænd ejede en stor del af forædlingsindustrien via andelsorganiseringen. Andelsforeningerne var

repræsenteret i paraplyorganisationen Andelsudvalget, der igen var repræsenteret i Landbrugsraadets præsidium og bestyrelse sammen med lederne af De danske Landboforeninger og – indtil 1939 – De danske Husmandsforeninger. Det danske landbrug var på den måde stærkt hierarkisk organiseret med Landbrugsraadets præsidium som det centrale beslutningsorgan, der hurtigt og effektivt nåede ud til de enkelte landmænd via medlemsorganisationerne. Samtidig havde Landbrugsraadet en meget stærk politisk indflydelse i Danmark i første halvdel af det 20. århundrede.¹⁰ Denne centraliserede og hierarkiske struktur havde afgørende betydning under besættelsen, idet den tyske økonomiske politik – og især den tyske prispolitik – hurtigt blev kommunikeret ud til og udnyttet af de enkelte landmænd.¹¹

Indtjeningen i 1930'erne

Da den internationale økonomiske krise brød ud i 1929-30, blev Danmark ramt meget hårdt. Landet havde en af de mest åbne økonomier i Europa, idet importen og eksporten udgjorde 40-45 procent af den indenlandske produktion. Landbruget blev ramt særlig hårdt, idet 75-80 procent af værdien af den samlede eksport bestod af landbrugsvarer, især smør og bacon.¹² Storbritannien aftog praktisk talt hele den danske eksport af svinekød, mens omkring 75 procent af smørekørsporten blev solgt på dette marked. Da de britiske myndigheder i 1932 gennemførte mængdereguleringer på fødevarerimporten fra lande uden for Dominions – altså de lande, der hørte under det britiske imperium – gik det hårdt ud over den danske eksport. Samtidig var priserne halveret siden 1929-30, så alt i alt var landbruget i en meget dyb krise med underskud og tvangsauktioner til følge. Men det er misvisende at tegne et billede af, at det danske landbrug var i økonomisk krise gennem hele årtiet. Allerede fra begyndelsen af 1933 og især fra midten af årtiet havde de fleste landmænd igen en udmærket indtjening. Der blev gennemført centrale ordninger til styring og kontrol af produktionen, og det var landbrugets organisationer tilknyttet Landbrugsraadets, der kom til at stå for denne styring. Samtidig blev den danske valuta devalueret, så de danske landmænd fik flere kroner for de eksporterede varer. Det var dog af større betydning, at der blev gennemført handelsforhandlinger mellem danske og britiske myndigheder, hvor eksportmængder og -priser blev aftalt. Under disse forhandlinger var det danske landbrug meget velrepræsenteret, og fra midten af årtiet blev eksportbetingelserne løbende forbedret. I løbet af 1930'erne blev der gennemført lignende centrale handelsforhandlinger med en bred vifte af europæiske lande, men det var naturligvis især forhandlingerne med de tyske og de britiske myndigheder, der havde altafgørende betydning for de danske landmænd.¹³

Figur 3. Gennemsnitlig indtjening på alle gårde i procent af den bogførte balancesum, 1927/28-1939/40. Kilde: Danmarks Statistik, *Statistisk Aarbog*. København, Det statistiske Departement, 1930-1942.

Der blev i løbet af 1930'erne gennemført en række forskellige kornlove, der havde til formål at yde støtte til kornproducenterne. Støtten blev primært betalt af kornforbrugerne, hvilket vil sige de landmænd, der måtte købe foderkorn, og de danske forbrugere af brød og gryn. På den måde var systemet næsten selvfinansierende, idet den offentlige støtte til kornproduktionen var meget beskedent.¹⁴

I anden halvdel af 1930'erne kunne landbrugs krisen endegyldigt siges at være ovre. Det var især de mindste brug med relativ stor animalsk produktion, der havde høj indtjening. De forbedrede økonomiske forhold afspejledes også i investeringerne. I den sidste halvdel af årtiet blev der indlagt elektricitet på de fleste gårde, som igen blev brugt til belysning af staldene, elektriske kværne og tærskemaskiner, malkemaskiner etc. På nogle af de større gårde blev der købt traktorer, ligesom der blev anskaffet forbedrede redskaber og maskiner, ofte i fællesskab med andre landmænd. Alt i alt fandt der en vis mekanisering sted i løbet af 1930'erne, der blev afbrudt med udbruddet af Anden Verdenskrig og den tyske besættelse af Danmark.¹⁵

Da krigen brød ud i september 1939 vendte den økonomiske krise tilbage i en ny og forstærket udgave. Danmark og andre neutrale lande fik problemer med at fortsætte samhandlen med begge krigens parter. Selv om det i oktober

1939 lykkedes de danske myndigheder at indgå en unik trepartsaftale med både Storbritannien og Tyskland, den såkaldte Malteskors-aftale, der sikrede, at Danmark kunne fortsætte den normale handel med begge lande, var der fortsat meget store problemer med landbrugseksporten. Det var især den hurtige britiske omstilling til krigsøkonomi, hvor der blandt andet blev gennemført en devaluering og indført fødevarerationering, der havde meget store konsekvenser for den danske eksport. Eksportpriserne på smør og bacon faldt med omkring 20 procent frem til april 1940, og i ugerne inden det tyske angreb krævede de britiske myndigheder, at eksportmængderne blev beskåret med 40 procent. Det er således ingen overdrivelse at konstatere, at landbruget økonomisk var i knæ, da Danmark blev besat, selv om regeringen havde givet massiv støtte i løbet af foråret 1940.¹⁶

Landbrugets økonomi under besættelsen

Da Danmark blev besat den 9. april 1940 skabte det stor usikkerhed for landet i almindelighed og for landbruget i særdeleshed. Den afgørende eksport til Storbritannien blev standset fra den ene dag til den anden, ligesom importen af foder- og gødningsstoffer stoppede. Allerede den 10. april mødtes topembedsmænd fra Udenrigsministeriet med repræsentanter fra landbrugets organisationer, og der var enighed om, at det formentlig ikke ville blive noget problem at levere fødevarer til Tyskland. I ugerne inden besættelsen havde forskellige tyske myndigheder givet udtryk for, at man var interesseret i at modtage flere fødevarer fra Danmark. Usikkerheden bestod derfor i, om det ville være muligt at skaffe foder- og gødningsstoffer fra Tyskland eller tyskkontrollerede områder.¹⁷ Det stod dog hurtigt klart, at det ikke var muligt, men der er ingen åbenlyse forklaringer på, hvorfor besættelsesmagten valgte ikke at levere foderstoffer til Danmark for at udnytte den effektive produktionskapacitet. I de ovennævnte rapporter fra marts 1939 anbefalede Institut für Weltwirtschaft entydigt, at Tyskland leverede foder- og gødningsstoffer til Danmark i tilfælde af, at landet blev afskåret fra Storbritannien. Og lederen af den økonomiske afdeling ved det tyske gesandtskab i København, Franz Walther Ebner, anbefalede gentagne gange i sine rapporter til Berlin under besættelsen, at der blev sendt foderstoffer og andre råmaterialer til Danmark, fordi det ville være til tysk fordel.¹⁸

Når man beskæftiger sig med danske politikere og myndigheder under besættelsen er det vigtigt at gøre sig klart, at de valgte at samarbejde med besættelsesmagten, fordi de opfattede det som en nødvendighed. Samarbejdet – eller kollaborationen – skyldtes ikke sympati for nazismen. Samlingsregeringen, der blev dannet 9.-10. april 1940, bestod af de fire *gamle* partier Socialdemokratiet, Det radikale Venstre, Det konservative Folkeparti og Venstre. Frem til

den ophørte med at fungere 29. august 1943, dannede samlingsregeringen udgangspunktet for den politiske og økonomiske kollaboration, som blev foretaget af forskellige danske myndigheder, fagforeninger, erhvervsorganisationer, virksomheder etc. Det var også tilfældet med hensyn til det samarbejde, der blev udviklet mellem besættelsesmagten og landbrugets organisationer, som grundlæggende fulgte de retningslinjer, regeringen udstak. Derfor er det væsentligt at notere, at selv om lederne af landbrugets organisationer samarbejdede meget aktivt med deres tyske modpart, så var det en del af det officielle dansk-tyske samarbejde. Ingen af medlemmerne af Landbrugsraadets præsidium var nazister eller havde nazistiske sympatier, og hovedparten af medlemmerne – med præsidenten Henrik Hauch i spidsen – var medlemmer af partiet Venstre. Det er også vigtigt at konstatere, at spørgsmålet: »*Skal vi samarbejde med de tyske myndigheder?*« aldrig blev stillet i præsidiet. Hverken i april 1940 eller senere under besættelsen.¹⁹

Fra tysk side var der ingen masterplan for, hvordan det besatte Danmark skulle styres. I de første besættelses måneder havde besættelsespolitikken mest ad hoc-karakter, hvor konkrete problemstillinger skulle løses. Men den tyske besættelsespolitik var i meget høj grad styret af de tyske løfter, der blev givet til den danske regering om morgenen den 9. april, hvor man lovede at respektere Danmarks territoriale integritet og politiske suverænitet, hvilket igen førte til den såkaldte *fredsbesættelse*. Selv om dette må betegnes som en fiktion, idet et besat land jo ikke kan siges at være suverænt, så fik fiktionen den meget direkte betydning, at det var de samme tyske myndigheder og embedsmænd, som inden besættelsen havde haft tæt kontakt til Danmark, der under besættelsen havde den besluttende indflydelse i Danmark. Den tyske gesandt i Danmark, Cécil von Renthe-Fink, og det tyske udenrigsministerium fortsatte med at have Danmark som sit ansvarsområde, og ministerialdirektøren i ernærings- og landbrugsministeriet, Alex Walter, fortsatte som leder af det tyske regeringsudvalg, der forhandlede handelsaftaler med de danske myndigheder.²⁰

Det var til stor fordel for det danske landbrug. Der var en udpræget enighed mellem ledelsen af landbrugsorganisationerne og de tyske forhandlere om målet med den danske landbrugsproduktion, ligesom der var stor konsensus om, hvilke midler der skulle tages i anvendelse. På et møde den 15. maj 1940 i det tyske ernærings- og landbrugsministerium fremlagde statssekretær Herbert Backe planerne for, hvordan landbrugsproduktionen skulle omlægges.²¹ Hovedproblemet var, at den animalske produktion måtte beskæres, fordi det var umuligt at skaffe importeret foder. Målet var at gennemføre en kraftig reduktion af fjerkræbestandene, mens antallet af svin skulle falde mere beskedent. Til gengæld ønskede man at opretholde bestanden af malkekvæg nogenlunde

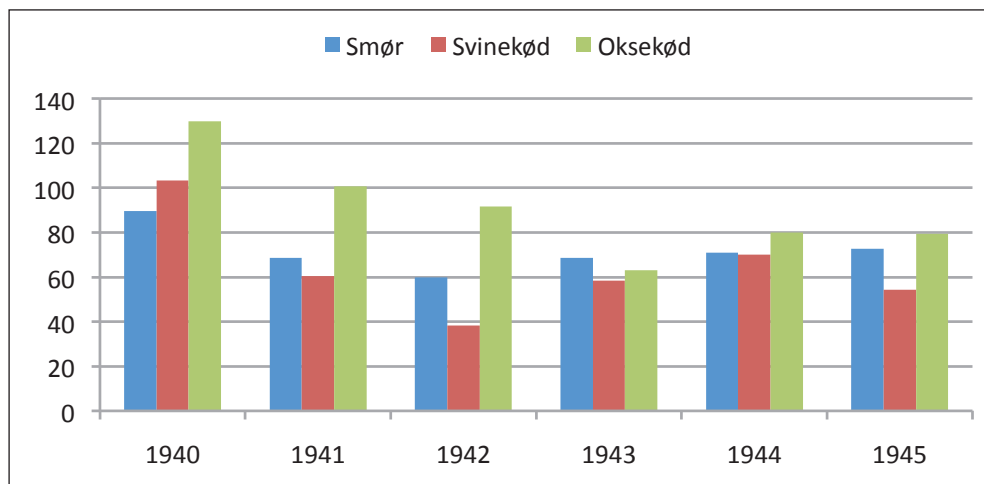
intakt. Målene for de fremtidige animalske bestande svarede fuldstændig til de beregninger, som en gruppe landbrugsekspertes havde foretaget på foranledning af Landbrugsraadets præsidium og overdraget til de tyske myndigheder et par uger inden mødet i Ernærings- og Landbrugsministeriet.²²

Det klare budskab fra mødet i Ernærings- og Landbrugsministeriet var, at man ønskede, at produktionsoplægningen skulle ske ved at gennemføre et system med differentierede priser på landbrugsvarer på et betydeligt højere niveau end hidtil. Smørpriserne skulle stige markant, mens prisen på oksekød skulle være uændret. Prisen på svinekød skulle også være uændret, samtidig med at prisen på æg skulle reduceres og prisen på kyllinge- og hønsekød sættes kraftigt op. Ud fra disse grundprincipper blev de nye prisrelationer på animalske landbrugsvarer gennemført i løbet af de følgende par besættelsesår. Frem til januar 1941 steg eksportprisen på smør med omkring 100 procent, mens de danske forbrugerpriser steg cirka 30 procent. Eksportprisen på svinekød steg med omkring en tredjedel frem til november 1941, mens de danske forbrugerpriser steg med cirka 40 procent i den samme periode. Endelig steg eksportpriserne på oksekød meget beskedent, men der blev gennemført flere kortfristede prisstigninger, når besættelsesmagten og de danske myndigheder ønskede, at landmændene slagtede kvæg. Til gengæld steg de danske forbrugerpriser på oksekød meget markant med omkring 100 procent frem til januar 1943. En vigtig konsekvens af den tyske prispolitik var, at de danske eksportpriser på animalske landbrugsvarer fra sommeren 1941 stort set svarede til de tyske indlandspriser. Dermed var den danske fødevarereproduktion de facto en del af det samlede tyske fødevaremarked.²³

De nye højere fødevarerpriser havde en afgørende betydning for landmændenes indtjening under besættelsen. Prisstigningerne gled igennem uden større indsigelser, fordi det var repræsentanter fra landbrugets organisationer tilknyttet Landbrugsrådet, som af de danske myndigheder var bemyndiget til at forhandle eksportpriser direkte med tyske myndigheder fra Ernærings- og Landbrugsministeriet. Da eksportprisernes stigning stoppede i sommeren 1941 skyldtes det, at man fra tysk side – det vil sige Alex Walter og Herbert Backe – var imod yderligere prisstigninger. Både fordi eksportpriserne altså stort set svarede til de tyske indlandspriser, men også fordi besættelsesmagten søgte at forhindre stigende inflation i Danmark.²⁴

I modsætning til prisstigningerne på animalske fødevarer, som altså blev gennemført uden større politiske indsigelser, fandt der en række drøftelser sted i regeringen og i Rigsdagen om priserne på korn. Der var en hård debat om, hvor meget korn der skulle bruges til at sikre den danske befolknings forbrug af brød og gryn, og hvor meget korn de store kornsælgende landbrug skulle tvinges til at sælge til de mindre brug med relativt stor animalsk produktion.

De lovbestemte faste priser på korn steg med omkring 50 procent ifølge kornloven fra juli 1940. På trods af denne voldsomme stigning var de lovbestemte maksimalpriser på korn gennem alle fem besættelsesår betydeligt under kornets foderværdi. Dette ændrer dog ikke ved det faktum, at også de store kornsælgende landbrug havde en betydelig indtjeningsstigning under besættelsen i forhold til årene forinden, selv om de altså blev tvunget til at sælge korn til priser under foderværdien.²⁵

Figur 4. Indeks over udviklingen i produktionen af smør, svinekød og oksekød i perioden 1940-1945. Gennemsnit 1935-39=100. Kilde: Nissen, 2004 s. 191-200.

På grund af den manglende import af korn- og foderstoffer faldt den animalske produktion meget betragteligt i perioden 1940-1942. Smørproduktionen var således faldet med omkring 40 procent i 1942 i forhold til den gennemsnitlige produktion i årene inden besættelsen. Dette skyldtes primært mangel på proteinholdigt foder, og i vinteren 1941-42 og 1942-43 var smørproduktionen kun omkring halvdelen af det normale. Omvendt var smørproduktionen i sommerhalvåret, hvor køerne var på græs, omkring 80 procent af den normale førkrigsproduktion. Alligevel blev produktionen opretholdt på et relativt højt niveau, fordi bestanden af malkekøer kun faldt beskedent. Det betød, at da den danske høst i årene 1942-44 var over gennemsnittet i 1930'erne, kunne mælkeproduktionen stige igen.

En lignende – men mere udtalt – udvikling fandt sted med produktionen af svinekød, der i 1942 kun var på lidt mere end en tredjedel af produktionen i

årene inden besættelsen, og i 1943 og 1944 udgjorde produktionen henholdsvis 60 procent og 70 procent af førkrigsproduktionen.²⁶ I modsætning til dette er det interessant at notere, at produktionen af oksekød kun faldt omkring ti procent gennem første halvdel af besættelsen, netop fordi kvægbestandene blev opretholdt på et relativt højt niveau. Til gengæld faldt produktionen af oksekød i perioden 1943-45 fordi kvægbesætningerne i denne periode blev forøget.

Det overordnede billede er dog, at den animalske produktion faldt meget betydeligt under besættelsen, men langt mindre end frygtet i sommeren 1940. Hovedårsagen til det var, at høsten af korn og foderstoffer i fire ud af fem år under besættelsen lå et stykke over gennemsnittet fra 1930'erne. Kun høsten i 1941 var meget lav.²⁷ Dette var meget overraskende, idet forventningen blandt både danske og tyske landbrugseksperter var, at høstudbyttet ville falde kraftigt som følge af, at jordens gødningsstoffer ville blive udvasket. Men gunstige vejrforhold med en heldig kombination af sol og regn, som især var af afgørende betydning på de sandede jorder, medførte bedre høstresultater end forventet. Det er en supplerende forklaring, at det var muligt at importere salpetergødning fra Norge, og at det derfor kun var fosforgødning, der manglede. Endelig blev der i 1940-42 gennemført forskellige projekter til at udvide og forbedre produktionsjorden, hvilket havde nogen betydning for det samlede høstresultat.²⁸

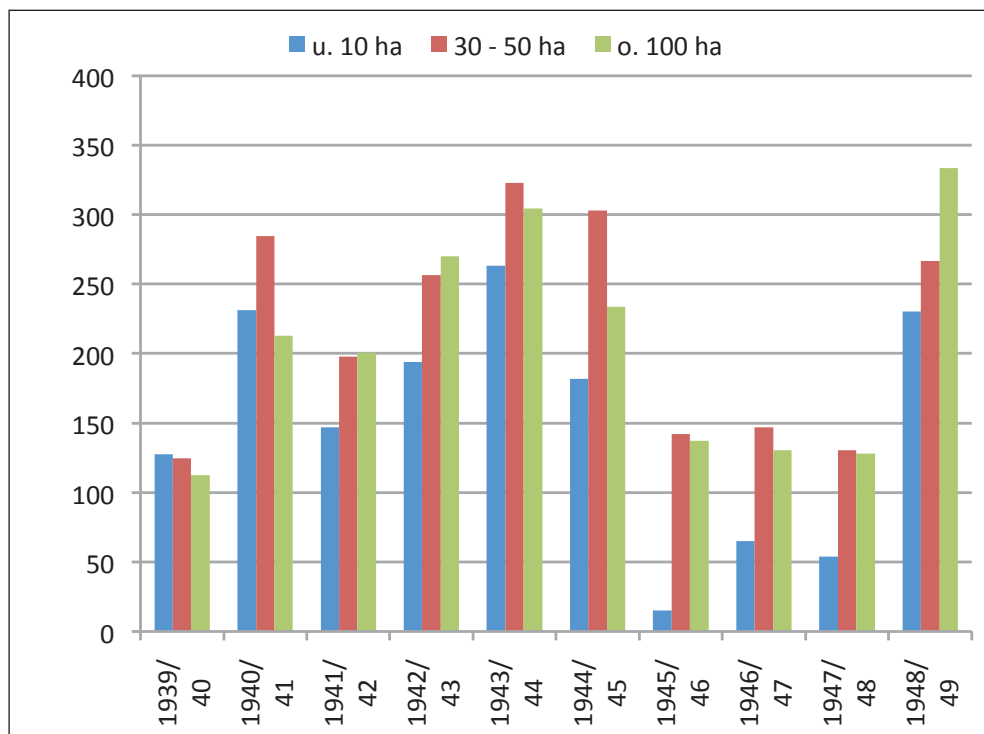
På trods af den samlede produktionsnedgang, så tjente de danske landmænd betydeligt mere under den tyske besættelse af Danmark, end de havde gjort i årene forinden. Indtjeningsstigningen må derfor forklares med, at producentpriserne på fødevarer steg mere, end produktionen faldt.

Indtjening og omkostninger under besættelsen og i de første efterkrigsår

Beregningerne i dette afsnit er baseret på Det landøkonomiske Driftsbureaus årlige publikationer i perioden. Bureauet havde en semiofficiel status, hvilket illustreres af, at Det statistiske Departement benyttede bureauets data i sine udgivelser, herunder i Statistisk Aarbog og Landbrugsstatistik. Hvert år blev der indsamlet og analyseret regnskaber fra 850-950 forskellige landbrug. Denne gruppe af landbrug var repræsentativ med hensyn til geografi, størrelse, produktion med videre. Bureauets beregninger blev uden indsigelser benyttet af samtidige interessenter som landbrugsministeriet og udenrigsministeriet, landbrugets organisationer og forskellige myndigheder tilknyttet besættelsesmagten som fakta vedrørende landbrugets økonomi. Der er således ikke grund til at betvivle troværdigheden af de beregninger, som Det landøkonomiske Driftsbureau foretog.

Det fremgår af figur 5, at alle gårde uanset størrelse øgede nettoindtjeningen betydeligt i regnskabsåret 1940/41²⁹ i forhold til årene forinden. Der var

grundlæggende de samme årsager til det på alle gårde: 1) Der var en betydelig stigning i bruttoindtjeningen per hektar med en tydelig tendens til, at stigningen steg i takt med gårdstørrelsen. Bruttoindtjeningen per hektar steg med omkring otte procent fra 1939/40 til 1940/41 på de mindste gårde med mindre end ti hektar, med omkring 25 procent per hektar på gårdene mellem 30 og 50 hektar og med godt 30 procent på gårdene med mere end 100 hektar.³⁰ Bruttoindtjeningen fra markproduktionen, især kornproduktionen, steg mere end bruttoindtjeningen af den animalske produktion. Det var naturligvis til størst fordel på gårde, der havde et forholdsvist stort kornsalg, mens det var i de mindre og foderstofindkøbende landbrugs disfavør.³¹ 2) produktionsomkostningerne steg meget beskedent som følge af faldende omkostninger til blandt andet gødningsstoffer, kemikalier med videre samt beskedne lønstigninger i det første besættelsesår. Lønningerne steg først senere under besættelsen.

Figur 5. Indeks over nettoindtjeningen på gældfrie landbrug i perioden 1939/40-1948/49. 1935/36=100. Kilde: Det landøkonomiske Driftsbureau, 1939/40-1950/51.

Bag denne overordnede udvikling fra 1939/40 til 1940/41 er der skjult nogle væsentlige pointer. På de mellemstore landbrug mellem 30 og 50 hektar var der en større stigning i nettoindtjeningen, end det var tilfældet på gårde, som enten var større eller mindre.³² Det skyldtes, at det på disse mellemstore gårde var muligt at opretholde en forholdsvis stor produktion af både svinekød og mælkeprodukter. Idet salget af animalske produkter udgjorde mellem 65 og 85 procent af de mellemstore gårdes bruttoindtjening, medførte de stigende priser på animalske fødevarer, at den samlede indtjening steg voldsomt på disse gårde. Som figuren viser, havde de mellemstore gårde en fordel sammenlignet med både de mindre og større gårde, fordi besætningsstørrelserne her passede bedre sammen med gårdenes egen foderproduktion. Derfor var det muligt at opretholde den animalske produktion på et relativt højere niveau end på de mindste gårde, samtidig med at man slap for at skulle sælge ret meget korn til priser under foderværdien, hvilket de største gårde var tvunget til. Det landøkonomiske Driftsbureau argumenterede desuden for, at mælkeydelsen per ko kunne opretholdes på et betydeligt højere niveau end på de mindste gårde, fordi afhængigheden af at kunne købe proteinholdigt foder var mindre.³³ Under besættelsen udgjorde salget af svinekød og mælkeprodukter omkring 70-75 procent af salget af alle animalske produkter og 50-60 procent af den samlede bruttoindtjening. Men der skete en markant ændring. Hvor alle gårde uanset størrelse havde en svagt faldende bruttoindtjening på mælkeprodukter i perioden 1941/42-1943/44, så steg salget af svinekød meget betydeligt med 60-125 procent afhængigt af gårdstørrelsen. Denne stigende bruttoindtjening skyldtes primært, at produktionen af svinekød steg markant, samtidig med at både eksport- og producentpriserne steg i oktober 1942 og marts 1943.³⁴ Det var derfor de mellemstore gårde, der øgede salget af svinekød mest i denne periode, og det var disse gårde, som havde den største stigning i nettoindtjeningen. Dette illustrerer igen, at det var de mellemstore gårde, der havde størst indtjeningsstigning under besættelsen i forhold til både de mindre og de større gårde.

I regnskabsåret 1944/45 faldt landbrugets nettoindtjening voldsomt uanset gårdstørrelsen, og faldet fortsatte i det følgende regnskabsår. Det samlede fald var størst på de mindste og de største gårde, mens de mellemstore gårde klarede sig relativt godt i det første år. Nettoindtjeningen på gårde over ti hektar faldt 50-60 procent over de to år med en svag tendens til, at de større mellemstore gårde klarede sig lidt bedre end gårde mellem ti og 30 hektar. Til sammenligning kan det konstateres, at nettoindtjeningen faldt meget kraftigt på de mindste gårde under ti hektar, og i 1945/46 var nettoindtjeningen kun omkring fem procent af, hvad den havde været i 1943/44.

Baggrunden for den markant faldende indtjening umiddelbart efter befrielsen var, at priserne på landbrugsvarer faldt kraftigt. I den første befrielsesregering var den konservative John Christmas Møller udenrigsminister. Han havde været involveret i de indledende dansk-britiske handelskontakter allerede inden den tyske kapitulation, og han var en meget central skikkelse under handelsforhandlingerne hen over sommeren 1945. Christmas Møller påkaldte sig i den grad landbrugets vrede, da han i en tale den 8. juli 1945 udtalte, at

*»det må fremhæves, at det danske landbrug ikke vil kunne forvente at kunne opretholde det prisniveau, som landbruget på samfundets bekostning har haft under den tyske besættelse«.*³⁵

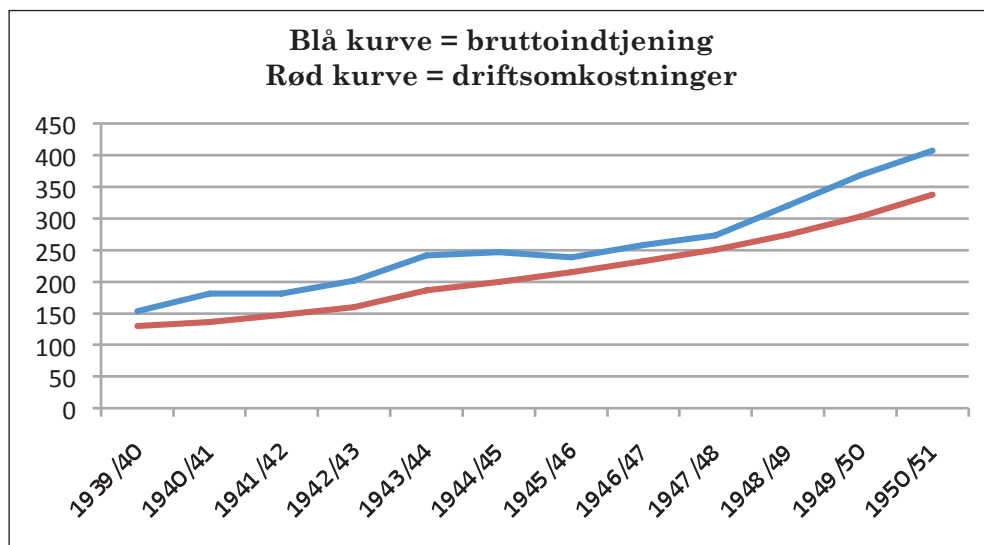
Udtalelsen faldt på et tidspunkt, hvor de dansk-britiske handelsaftaleudvalg havde forhandlet eksportpriser gennem et par måneder uden at være kommet i nærheden af en aftale. Den låste forhandlingssituation medførte, at Christmas Møller den 1. august 1945 indgik en aftale med de britiske myndigheder uden at involvere forhandlerne fra landbrugsorganisationerne. Aftalen medførte, at eksportpriserne på landbrugsvarer til Storbritannien frem til den 1. november 1945 faldt med omkring ti procent sammenlignet med eksportpriserne til Tyskland under besættelsen, og at der var et samlet prisfald på omkring 33 procent for smør og 25 procent for bacon frem til den 1. november 1946.³⁶ Selv om ledelsen i Landbrugsraadet peb og sang over aftalen, var der ikke noget at gøre. Eksportaftalen er en hovedforklaring på landbrugets dårlige økonomi i de første par efterkrigsår.

Da Knud Kristensen i november 1945 dannede en Venstreregering, var der en større lydhørhed over for landbrugets krav, og i løbet af sommeren 1946 blev handelsaftalen med Storbritannien genforhandlet. Det medførte, at eksportpriserne igen blev sat op, hvilket igen medførte stigende indtjening i slutningen af 1940'erne. I det hele taget var de første år efter krigen kendetegnet ved store økonomiske problemer i hele Europa, der i meget høj grad ramte Danmark.³⁷ Handlen mellem landene fandt fortsat sted via bilaterale aftaler, samtidig med at der var store valutariske problemer. Hovedparten af den danske eksport gik til Storbritannien og blev afregnet i pund, mens en stor del af importvarerne som maskiner og inventar typisk blev afregnet i amerikanske dollars. Pundene kunne ikke uden videre veksles til dollars, og det skabte store problemer for den danske udenrigshandel. Kort inden Hans Hedtoft i november 1947 dannede regering, var USA kommet med et udspil om den såkaldte Marshallhjælp til landene i Europa. Knud Kristensen-regeringen gik fra starten fuldt ind for at modtage dollarhjælp fra USA, mens efterfølgeren Hedtoft og Socialdemokratiet nok ønskede støtte, men var mere halvhjertet med hensyn til de amerikanske

betingelser for at yde hjælp. Kravet var, at støtten skulle bruges til at importere varer fra USA, ligesom der blev lagt stor vægt på, at forskellige europæiske handelsrestriktioner og toldbarrierer skulle afvikles. Desuden blev der stillet krav om konvertible valutaer for at øge fleksibiliteten i samhandlen i Europa.

Hedtoft-regeringen havde en målsætning om at modernisere den danske økonomi, og man var indstillet på, at hovedparten af Marshallhjælpen skulle bruges på at udvikle industrien. På den anden side måtte regeringen forholde sig til, at landbrugsvarer fortsat udgjorde omkring 75 procent af den samlede eksport.³⁸ Derfor modtog landbruget også en del af Marshallpengene, som derved ydede et vigtigt bidrag til landbrugets investeringer i slutningen af 1940'erne og begyndelsen af det følgende årti.

Selv om USA med Marshallhjælpen stillede krav om øget frihandel i Europa, så skete det kun langsomt, og med hensyn til handlen med landbrugsvarer skete det kun i beskedent omfang. Derfor var Storbritannien også i første halvdel af 1950'erne det helt afgørende hovedmarked for den danske landbrugseksport, og handlen foregik stadig via bilaterale aftaler. Det var med til at gøre, at priserne på landbrugsvarer steg mindre end priserne på andre varer, og det bidrog til at skabe et behov for rationaliseringer og effektiviseringer gennem hele årtiet.³⁹

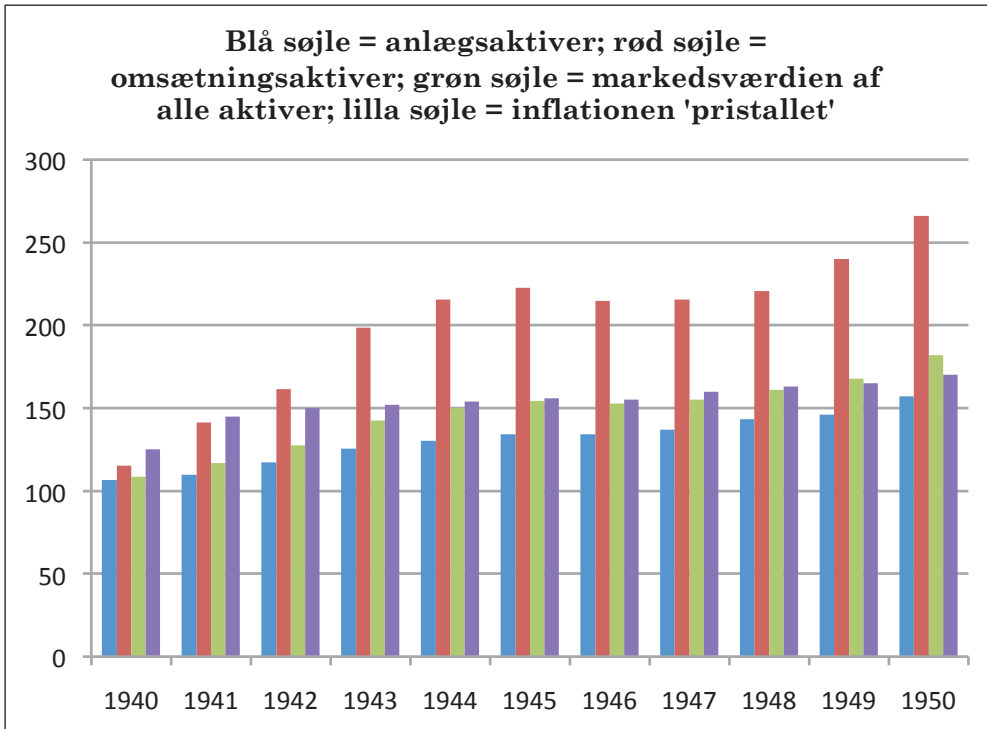
Figur 6. Indeks over bruttoindtjening og driftsomkostninger på alle landbrugsejendomme i perioden 1939/40-1950/51. 1935/36=100. Kilde: Det landøkonomiske Driftsbureau, 1939-40 - 1950-51.

Produktionsomkostningerne steg støt under besættelsen og i de første efterkrigsår. Det gjorde landbruget mere følsomt over for svingende indtjening. Produktionsomkostningerne var kun til en vis grad variable, fordi lønomkostningerne, der var den største og kraftigst stigende omkostningspost, stort set var fast. Antallet af medhjælpere, driftsledere eller ejerfamiliens størrelse blev ikke ændret, fordi bruttoindtjeningen faldt i et enkelt år. Det medførte, at i år, hvor bruttoindtjeningen faldt, faldt nettoindtjeningen endnu mere, fordi produktionsomkostningerne fortsatte med at stige. Det var tilfældet efter den dårlige høst i 1941, hvor de stigende priser sikrede nogenlunde konstant bruttoindtjening på trods af den faldende produktion, men hvor øgede omkostninger medførte faldende nettoindtjening. Dette gjorde sig især gældende på de små og mellemstore gårde. Derfor skyldtes den kraftige vækst i nettoindtjeningen i årene efter regnskabsåret 1941/42, at bruttoindtjeningen steg betydeligt mere end produktionsomkostningerne. Til gengæld skyldtes det kraftige fald i nettoindtjeningen fra 1944/45 blandt andet de stigende produktionsomkostninger.

Opsparing og investeringer

Firkantet sagt kan opsparing opdeles i to forskellige former; den ene form er knyttet til værdistigninger på aktiverne som for eksempel jord og bygninger, mens den anden form for opsparing skyldes, at bruttoindtjeningen er højere end driftsomkostningerne og andre kontante udgifter. Den første opsparingsform er egentlig kun af betydning i forbindelse med salg af aktiverne, selv om værdistigninger naturligvis kan forbedre den finansielle stilling og åbne for bedre lånemuligheder til investeringer.

Under besættelsen var regeringen og præsidiet i Landbrugsraadet meget opmærksomme på at undgå ukontrollable værdistigninger på landbrugsejendomme. Der var en opfattelse af, at den høje indtjening kombineret med mulighederne for at producere fødevarer til sig selv og sin familie, ville presse priserne på landbrugsejendomme op. Regeringen søgte at forhindre dette scenarium, fordi det blev opfattet som en uretfærdig velstandsstigning, og fordi det kunne være med til at skabe inflation. Landbrugsraadet ville forhindre ejendomspekulanter i at opkøbe gårde og foretage *gårdslagtninger* ved at sælge jord, bygninger og andre aktiver fra. Derfor blev der i begyndelsen af august 1940 gennemført en lov, der begrænsede mulighederne for at optage lån i landbrugsejendomme. Denne begrænsning viste sig at fungere, og der blev ikke handlet væsentlig flere landbrugsejendomme under besættelsen, end der blev handlet i årene før og efter krigen.⁴⁰ Det var grunden til, at der ikke under besættelsen blev gennemført yderligere restriktioner på landmændenes ejerrettigheder.

Figur 7. Indeks over værdien af forskellige aktiver på danske landbrugsejendomme i forhold til inflationen i perioden 1940-1950. 1939=100. Kilde: Det landøkonomiske Driftsbureau 1939/40-1950/51 og Statistisk Aarbog 1939-1951.

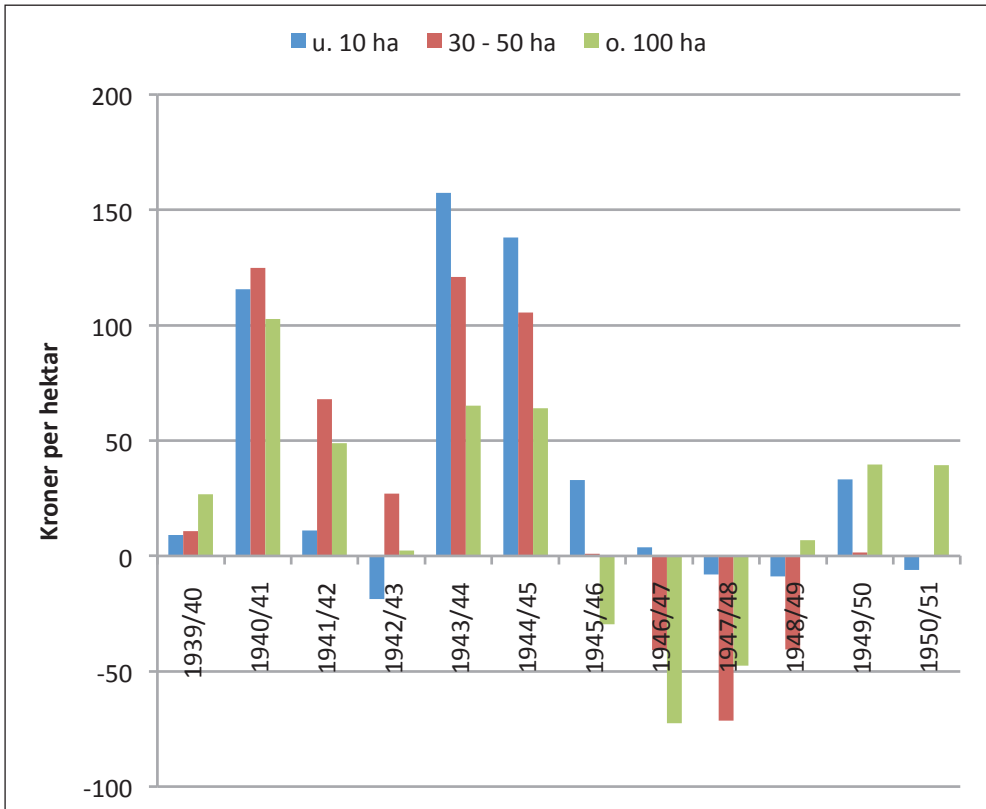
Der er ikke noget, der tyder på, at værdistigningen på landbrugets aktiver var ekstraordinær under besættelsen. I hvert fald ikke så voldsom, som man måske ville have forventet. Stort set hele værdistigningen skyldtes omsætningsaktiverne, der indeholder inventar, maskiner og bestandene af dyr. Det var især værdien af malkekøer, der steg markant i de sidste besættelsesår og i de første efterkrigsår. Derimod var der en meget beskedne værdistigning på anlægsaktiverne, hvilket vil sige produktionsjord og -bygninger.

Når man vurderer gårdenes værdistigninger ud fra deres størrelse, så var der meget små forskelle mellem grupperne. Der er en lille tendens til, at markedsværdien af de største landbrug steg lidt mere end værdien af de mindre gårde, men det er en marginal forskel. Hovedforklaringen på dette er, at værdien af omsætningsaktiverne steg forholdsvis mere på de store gårde end på de

mindre, fordi kvægbesætningerne her kunne opretholdes på et relativt højere niveau.

Derfor forblev prisforskellene per hektar mellem de mindste og de større gårde stort set uforandret gennem hele perioden 1939-1950. Værdien af alle aktiver målt per hektar udgjorde på gårde mellem 30 og 50 hektar kun 60-65 procent af værdien på de mindste gårde under ti hektar, mens værdien per hektar på de største gårde over 100 hektar kun var på omkring halvdelen af værdien på de mindste gårde. Hvis man derfor måler indtjeningen under besættelsen i relation til ejendomsværdien, så var afkastet på de mindste gårde noget mindre end på de største på grund af forskellene i værdi per hektar.

Der blev samtidig foretaget forbedringer og investeret penge i forskellige aktiver under besættelsen og i de første efterkrigsår. Under besættelsen var nedslidningen dog utvivlsomt større end de forbedringer, der blev foretaget på bygninger, inventar og maskiner, ligesom der ved befrielsen var et stort behov for at tilføre produktionsjorden forskellige gødningsstoffer. Derfor er det relevant at vurdere, i hvilket omfang den relativt høje indtjening under besættelsen blev sparet op og brugt på investeringer efter befrielsen. Ved at se på cashflow'et per hektar er det muligt at undersøge, hvordan nettoindtjeningen under besættelsen blev brugt efter krigen. Likviditetseffekten er en beregning af gårdenes bruttoindtjening fratrukket de kontante omkostninger, udgifter til bispisning af medarbejdere, privatforbrug, skattebetalinger og *større nye anskaffelser*.

Figur 8. Den gennemsnitlige likviditetsvirkning målt i kroner per hektar på landbrug af forskellig størrelse i perioden 1939/40-1950/51. Kilde: Det landøkonomiske Driftsbureau, 1939/40-1950/51.

Når man læser figur 8 skal man naturligvis være opmærksom på, at gårdene med mere end 100 hektar i gennemsnit var mere end 20 gange større end gårde med mindre end ti hektar, hvorfor der var meget stor forskel mellem gårdene på de samlede likviditetsændringer. Det er også vigtigt at understrege, at der er forskel på en opgørelse over likviditetsændringer og en opgørelse over landmændenes indtjening, selv om der naturligvis er en meget direkte sammenhæng. I perioder, hvor besætningerne af malkekvæg blev nedbragt, var der en positiv likviditetseffekt for landmændene, mens det modsatte var tilfældet, når besætningerne blev forøget. Tilsvarende er posten *større anskaffelser* indeholdt i likviditetsopgørelserne, mens det er fraværende i indkomstopgørel-

serne. Til gengæld modtog landmændene penge for deres varer kort efter leveringen, hvorfor der var bundet meget få penge i udestående tilgodehavender.

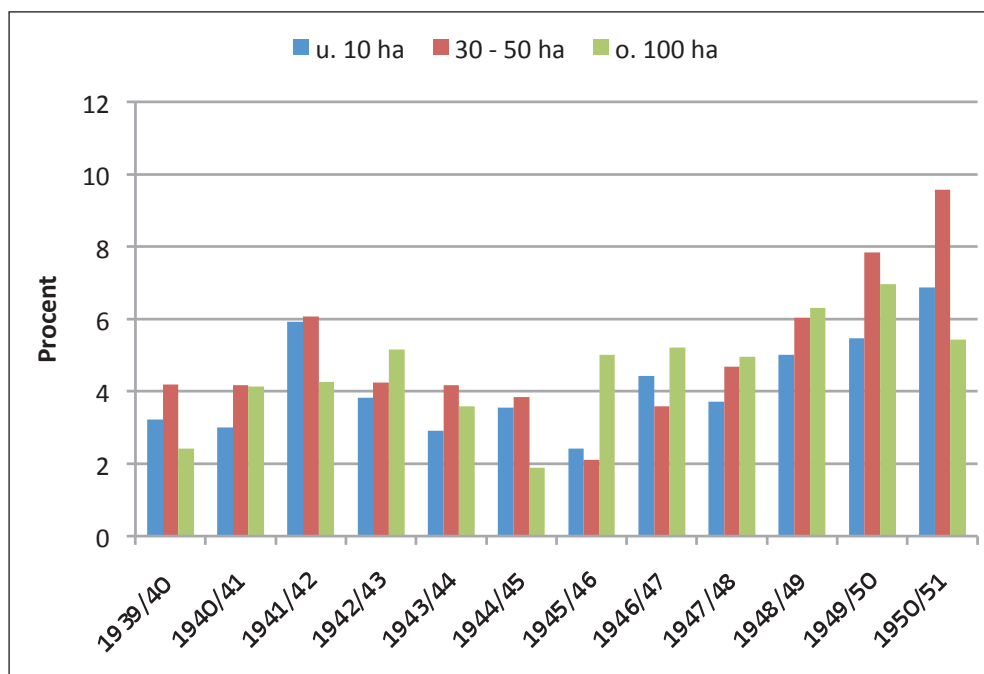
I relation til likviditetsopgørelsen kan det noteres, at der i juli 1946 blev foretaget en ekstraordinær beskatning, der havde til formål at opsuge de sorte penge, der var sendt i cirkulation under besættelsen. Landbruget var omfattet af denne skattelov, og der skulle betales ekstraordinær skat af den værdistigning, der havde været på landbrugsejendommene i perioden efter 1. januar 1939.⁴¹ Vurderet ud fra de økonomiske opgørelser foretaget af Det landøkonomiske Driftsbureau, så havde denne ekstraordinære skat meget lille betydning for det danske landbrug, og den blev overhovedet ikke kommenteret i nogen af bureauets publikationer. Faktisk kan det ikke registreres, at landmændenes skattebetalinger overhovedet steg som følge af denne ekstrabeskatning. Det virker således ikke som om, ekstrabeskatningen påvirkede landmændenes likviditet i nævneværdigt omfang.

Figur 8 viser, at alle gårde uanset størrelse havde et stort likviditetsoverskud under besættelsen, hvis man ser bort fra regnskabsåret 1942/43, hvor de mindste landbrug havde en beskedent negativ likviditetsændring. Udsvingene under besættelsen hang primært sammen med ændringerne i den likvide indtjening, idet de kontante udgifter på alle gårde var konstant stigende, men med en klar tendens til, at de kontante udgifter per hektar var stigende i takt med gårdenes størrelse.⁴² Det skabte store likviditetsudsving, da bruttoindtjeningen kun steg beskedent i 1941/42 og det følgende år, mens den markante stigning i bruttoindtjeningen i 1943/44 og 1944/45 førte til et meget stort likviditetsoverskud. Figuren viser også, at de mellemstore landbrug havde et større likviditetsoverskud per hektar end de største og de mindste gårde, og at likviditetsudsvingene var meget mindre end på de mindste gårde. Hovedårsagen var, at de kontante omkostninger til køb af foderstoffer var relativt mindre på de mellemstore gårde end på de mindste, fordi der var en større egenproduktion af foder. Desuden var behovet for at reetablere besætningerne i sidste halvdel af besættelsen knap så udpræget på de mellemstore og store gårde, som det var tilfældet på de mindste gårde.

Når man skal vurdere investeringerne i *nye anskaffelser* under besættelsen og kort efter befrielsen, kan det gøres på flere forskellige måder. Her er investeringer i nye anskaffelser vurderet i forhold til samtlige kontante omkostninger, og det viser sig, at der på alle gårde uanset størrelse var store udsving under besættelsen og forholdsvis store stigninger i årene efter krigens afslutning. Det er væsentligt at notere, at posten *nye anskaffelser* ikke omfatter kvægbesætningerne, fordi penge bundet i større besætninger implicit fremtræder som lavere indtjening og relativt højere kontante omkostninger.

På landbrug med mindre end ti hektar øgede landmændene investeringer-

ne under besættelsen, især i 1941/42. Der blev særligt investeret i bygninger, både som forbedringer og i form af nybyggeri. Et lignende billede gjorde sig gældende på mellemstore landbrug mellem ti og 50 hektar, og Det landøkonomiske Driftsbureau konstaterede, at der blev foretaget betydelige investeringer i landbrugsbygninger, der langt oversteg de offentlige tilskud til bygningsforbedringer.⁴³ Det er en indikation af, at landmændene valgte at bruge en stor del af den relativt høje indtjening i regnskabsåret 1940/41 på at forbedre produktionsbygningerne på et tidspunkt, hvor det var muligt at skaffe arbejdskraft og byggematerialer. I årene efter krigen steg investeringerne på de mindste gårde meget betydeligt både absolut og relativt, og der blev både investeret i bygninger og inventar. Udgifterne til nye anskaffelser per hektar steg fra omkring 50 kroner i 1944/45 til omkring 180 kroner i 1950/51, svarende til en stigning fra cirka tre en halv procent til næsten syv procent af samtlige kontante udgifter i denne periode.

Figur 9. Kontante udgifter til »Betydelige nye anskaffelser« i procent af de totale kontante udgifter på landbrug af forskellig størrelse i perioden 1939/40-1951/52. Kilde: Det landøkonomiske Driftsbureau, 1939/40-1950/51.

En tilsvarende, men endnu klarere, udvikling fandt sted på de mellemstore landbrug. Under besættelsen varierede investeringerne i nye anskaffelser betydeligt, med en kraftig stigning i bygningsinvesteringer i 1941/42. Efter befrielsen steg investeringerne på de mellemstore landbrug mere konstant end på de mindste gårde, og hvor der i 1944/45 blev anvendt omkring 40 kroner per hektar til nyanskaffelser, var dette tal steget til cirka 190 kroner i 1950/51. Dette svarer til en stigning fra cirka fire procent til omkring ni en halv procent at de samlede kontante udgifter i den samme periode. Sammenlignet med de mindste gårde blev investeringerne på de mellemstore brug i betydelig højere grad anvendt på inventar og maskiner, mens bygningsinvesteringerne var relativt mindre. Samlet var investeringerne i inventar og maskiner omkring syv gange større i 1950/51 end i 1943/44, mens bygningsinvesteringerne kun var omkring tre gange højere. Dette viser en klar tendens til at foretage investeringer i mekanisering på de mellemstore landbrug. Man skal naturligvis tage i betragtning, at en vigtig grund til de beskedne investeringer i inventar og maskiner under besættelsen var, at det var svært at skaffe disse aktiver. Men det ændrer ikke ved det faktum, at landmændene på de mellemstore landbrug var meget fokuseret på at investere i maskiner og inventar i de første efterkrigsår, hvilket ikke i samme omfang var tilfældet blandt landmændene på de mindste gårde.

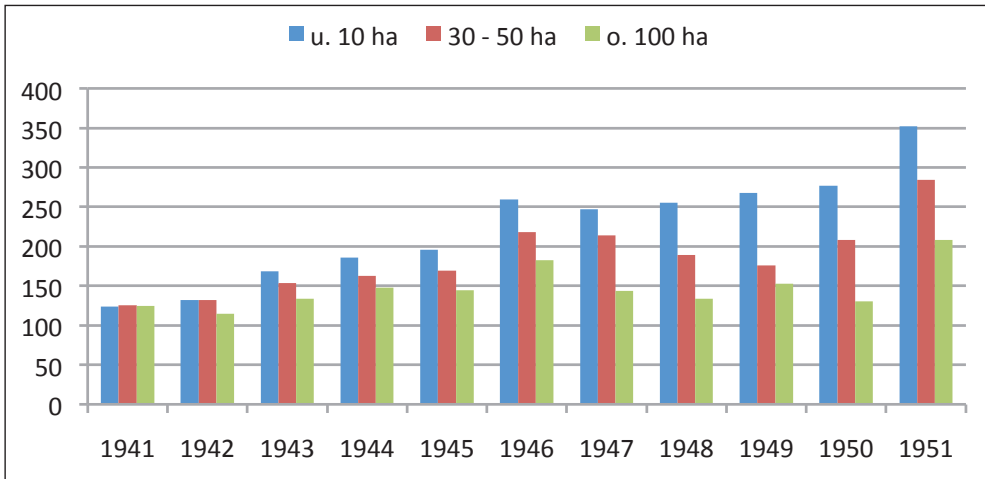
Dette forhold noteres gentagne gange i publikationerne fra Det landøkonomiske Driftsbureau. I 1946/47 blev det første gang påpeget, at brug over 20 hektar *»i ikke ringe grad«* udvidede maskinbestanden. I 1948/49 blev det fulgt op med konstateringen af, at *»man for de større gårdes vedkommende har ofret meget betydelige beløb i en fortsat mekanisering af bedrifterne«*. Endelig blev det i 1949/50 påpeget, at *»der er tale om en virkelig forbedring af driftsapparatet og dermed en rationalisering af produktionen ad denne vej«*.⁴⁴ Disse konstateringer omfattede både de mellemstore og store landbrug, mens de mindste gårde under 20 hektar som påpeget foretog relativt mindre investeringer i maskiner og driftsinventar.

Investeringerne på de største brug over 100 hektar steg altså også betragteligt i de første efterkrigsår. Relativt set var stigningen da også næsten lige så stor som for de små og mellemstore gårde, men absolut og i forhold til de samlede kontante udgifter var de årlige investeringer per hektar noget lavere. Således steg investeringerne kun til cirka 70 kroner per hektar i 1950/51, hvilket var under halvdelen af investeringsniveauet på de små og mellemstore bedrifter. Til gengæld var udgifterne til nyanskaffelser kun beskedent under niveauet for de mindre bedrifter, når de blev relateret til de samlede kontante udgifter, jævnfør figur 9. På de største gårde blev der både investeret mindre i bygninger og driftsinventar end på brugene mellem 30 og 50 hektar, men det

var især kendetegnende, at investeringerne i maskiner og inventar var mindre end på de mellemstore gårde. Alt tyder derfor på, at det særligt var de mellemstore brug over 20 hektar og under 50 hektar, som foretog de relativt største investeringer i mekanisering i årene efter besættelsen, mens de små bedrifter i lige så høj grad foretog investeringer i bygningsforbedringer. Samtidig investerede de store brug relativt mindre end de mellemstore brug.

Man kan også vælge at se på udviklingen i landmændenes opsparing og egenkapital baseret på de bogførte værdier. Det vil sige, at værdistigningerne som er vist i figur 7 er udeladt her, idet det udelukkende er indtjeningen fra den løbende drift, som har påvirket opsparing og egenkapital.

Den bogførte egenkapital per hektar var jævnt stigende under besættelsen for alle gårdstørrelser, men der var en tydelig tendens til, at stigningen var størst på de mindste brug og mindst på de største brug. Den viste udvikling kan forekomme underlig, når det i figur 5 er vist, at de mindste brug havde den relativt mindste indtjeningsvækst under besættelsen. Den regnskabstekniske forklaring er, at værdien af aktiverne på de mindste brug samlet steg med cirka 22 procent fra 1940 til 1945, mens den samlede gæld var nogenlunde konstant. Baggrunden for aktivernes stigende værdi var, at hovedposten *landbrugskapitalen* – der udgjorde 85-90 procent af den samlede aktivsum, og som regnskabsteknisk svarer til *anlægsaktiver* – steg med omkring 15 procent, mens de likvide aktiver mere end fordobledes i perioden. Det tyder på, at bygningsinvesteringerne, der fandt sted under besættelsen, havde betydning for værdien af de mindste bedrifter, og at der tilsyneladende blev foretaget forholdsvis beskedne driftsmæssige afskrivninger. Tilsvarende hang den svagt stigende egenkapital i perioden 1946-1950 sammen med, at værdien af de samlede aktiver var let stigende, mens den samlede gæld var meget konstant.

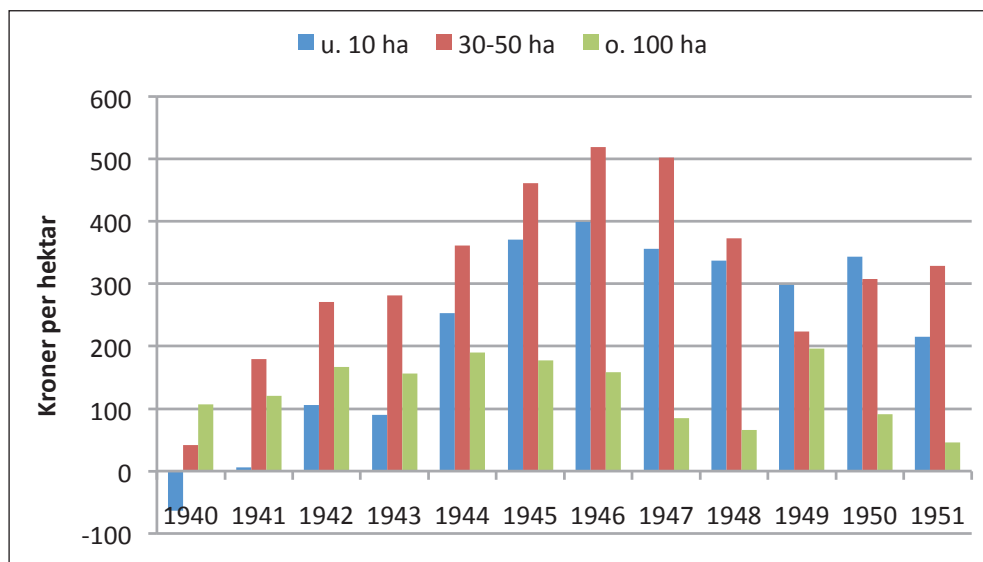

Figur 10. Indeks over den bogførte værdi af egenkapitalen per hektar på landbrug af forskellig størrelse i perioden 1940-1951. 1940=100. Kilde: Det landøkonomiske Driftsbureau, 1939/40-1950/51

Baggrunden for, at egenkapitalen på de mellemstore bedrifter steg relativt mindre end på de mindste gårde, var, at værdien af aktiverne steg forholdsvis mindre end på de små gårde. Landbrugskapitalen, som udgjorde 80-90 procent af de samlede aktiver, steg fra 1940 til 1945 kun med knap ti procent, mens de likvide aktiver blev mere end fordoblet i perioden. Samtidig var den samlede gæld konstant til let faldende, fordi posten *andre lån* faldt væsentligt, mens prioritetslånene steg en smule. I perioden 1946-1950 faldt egenkapitalen per hektar en smule, idet aktivernes værdi steg mindre end gælden til prioritetslån og andre lån.

Den stigende egenkapital på de største gårde fremkom på en væsentlig anden måde end på de små og mellemstore bedrifter. Værdien af aktiverne faldt under besættelsen, men da gælden faldt endnu mere, steg egenkapitalen per hektar. Værdien af landbrugskapitalen faldt således med knap ti procent, mens prioritetsgælden faldt med cirka 20 procent fra 1940 til 1941, hvorefter den var nogenlunde konstant frem til 1945. Der blev, som gennemgået ovenfor, foretaget relativt få investeringer på de største gårde under besættelsen. Den faldende egenkapital per hektar i perioden 1946-1950 hang sammen med, at værdien af aktiverne stort set var konstant, mens prioritetsgælden steg mærkbart med knap ti procent. Investeringerne på de største brug i de første efterkrigsår med-

førte således ikke, at landbrugskapitalen steg tilsvarende, hvilket muligvis kan hænge sammen med relativt store driftsmæssige afskrivninger.

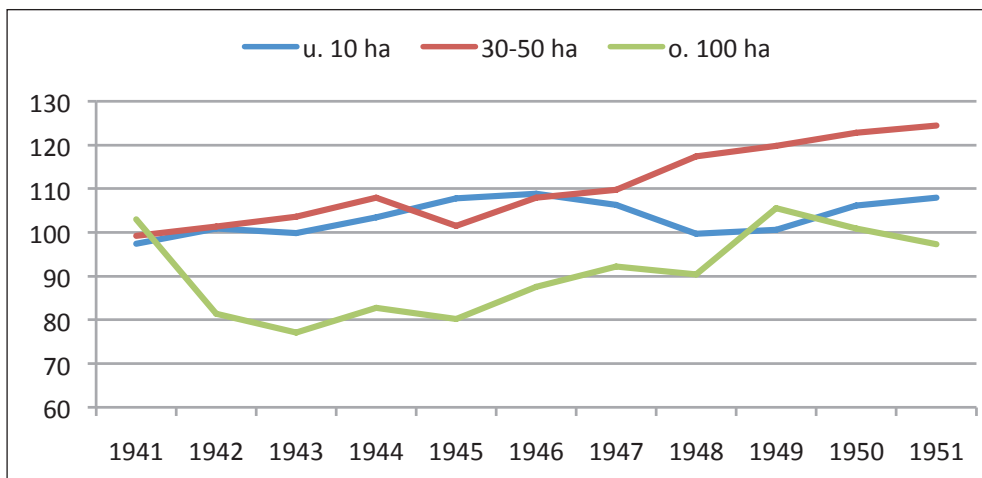

Figur 11. Kontant opsparing per hektar på landbrug af forskellig størrelse i perioden 1940-1950. Kilde: Det landøkonomiske Driftsbureau, 1939/40-1950/51

Ved at se på den kontante opsparing⁴⁵ kan man danne sig et indtryk af, hvordan landmændene anvendte den relativt høje indtjening under besættelsen. Både de små og mellemstore brug havde således en meget stærkt stigende kontant opsparing i perioden 1940-1946. Det skete dels ved at nedbringe de kortfristede lån, der ved befrielsen reelt var uden betydning, og dels ved at sætte hovedparten af nettoindtjeningen i banken. Som det fremgår af figur 11 valgte de største brug at nedbringe prioritetsgælden, hvilket var medvirkende til, at den kontante opsparing steg relativt mindre.

Sammenlignes der med figur 9 over udgifterne til nyanskaffelser, fremgår det, at faldet i de små og mellemstore gårdes kontante opsparing efter krigen falder nogenlunde sammen med, at disse brug begyndte at øge investeringerne i årene efter krigen. Hovedårsagen til faldet i den kontante opsparing var dog, at nettoindtjeningen faldt markant efter regnskabsåret 1943/44 og de følgende regnskabsår, jævnfør figur 5. Det førte som vist i figur 8 til et meget markant fald i likviditeten efter regnskabsåret 1944/45, som kun i begrænset omfang

var betinget af stigende investeringer. Det må dog konstateres, at især de små og mellemstore brug under besættelsen øgede den kontante opsparing væsentligt, og at de derfor stod finansielt stærkere til at foretage ny- og reinvesteringer i de første efterkrigsår. Den styrkede finansielle situation gælder også de største gårde, hvor den kontante opsparing ganske vist ikke blev forøget lige så meget som på de mindre bedrifter, men hvor prioritetsgælden til gengæld blev nedbragt markant under besættelsen.

Figur 12. Indeks over prioritetsgælden per hektar på landbrug af forskellig størrelse i perioden 1940-1950. 1940=100. Kilde: Det landøkonomiske Driftsbureau, 1939/40-1950/51.

På de mellemstore og store landbrug steg prioritetsgælden i årene efter 1945, og en stor del af pengene blev utvivlsomt brugt til at foretage investeringer. Den øgede gældsætning efter krigen må i en vis udstrækning ses i sammenhæng med, at landbruget under besættelsen øgede den kontante opsparing og/eller nedbragte gælden, hvilket gjorde, at landmændene stod finansielt stærkere da Danmark blev befriet, end de havde gjort, da Danmark blev besat.

Udviklingen i den første halvdel af 1950'erne

I begyndelsen af 1950'erne fortsatte de store investeringer i maskiner, inventar og produktionsbygninger. Der blev for alvor taget fat på mekaniseringen af det danske landbrug, hvor overgangen fra heste til traktorer var det mest synlige resultat, men hvor rationaliseringen af staldproduktionen var en mindst lige

så vigtig del. Fra begyndelsen af dette årti begyndte beskæftigelsen inden for landbruget at falde væsentligt, mens antallet af jobs inden for især industrien steg tilsvarende stærkt. Hvor der i 1950 var omkring 400.000 fuldtidsbeskæftigede ved landbruget, var der i 1960 kun omkring 315.000 tilbage, og det var næsten udelukkende antallet af lønnede medarbejdere, som faldt.⁴⁶ Der har gennem årene været en længere akademisk diskussion om, hvad der forårsagede denne vandring fra land til by – om det var mekaniseringen af landbruget, der frigjorde arbejdskraft, eller om det i stedet var bedre arbejdsforhold på industrivirksomheder, der trak arbejderne væk fra landbruget. Uden at gå dybere ind i den diskussion, kan det i hvert fald konstateres, at der var faktorer, der trak begge veje.⁴⁷ Men det står i hvert fald klart, at de danske landmænd generelt investerede massivt i en mere effektiv og mekaniseret produktion. Det er også vigtigt at understrege, at dette ikke var noget isoleret dansk fænomen, idet landmænd andre steder i Vesteuropa og USA foretog lignende investeringer. Omvendt må man erkende, at de danske landmænd var i en bedre position end landmændene i andre sammenlignelige lande. Produktionskapaciteten var intakt, da krigen sluttede, og som vist var landbruget blevet styrket finansielt under besættelsen. Det betød, at de kort efter krigens afslutning kunne foretage nye investeringer, hvilket landmændene i andre lande havde vanskeligere ved. Så selv om krigsindtjeningen var brugt i begyndelsen af 1950'erne, så havde den en meget langtrækkende betydning. Ved at læse udgivelserne fra Det landøkonomiske Driftsbureau er det muligt at følge omfanget af investeringerne i denne meget vigtige periode.

I udgivelsen 1951/52 blev det noteret, at investeringerne havde været på det samme niveau som året før, men at der især på de mindste og mellemstore gårde var blevet investeret meget i nyanskaffelser til mekanisering af produktionen. Til gengæld havde landmændene på de største gårde investeret relativt mindre, fordi de havde været tidligere i gang med mekaniseringsprocessen.⁴⁸ Det følgende år blev det forklaret, at udgifterne til forbedringer og investeringer fortsatte med at stige, men at der blev brugt forholdsvis mange penge på produktionsbygningerne, mens maskininvesteringerne steg knap så meget.⁴⁹

I løbet af de næste tre år fandt nogle store investeringsændringer sted. 1953/54 var det første år efter krigens afslutning, hvor investeringsudgifterne ikke var højere end året før. På de største gårde havde der været *et betydeligt fald*, mens der var store udsving på de mellemstore landbrug. På de mindste landbrug var der fortsat investeret mere end året før. Tendensen med forholdsvis store investeringer i produktionsbygninger og tilsvarende færre maskininvesteringer var fortsat i dette regnskabsår.⁵⁰

I både 1954/55 og 1955/56 faldt investeringsniveauet betydeligt, og det skyldtes to ting: For det første faldt indtjeningen disse år betydeligt som følge

af dårlig høst og faldende priser på landbrugsvarer. For det andet var behovet for nye investeringer mindre end tidligere. Det blev også noteret, at faldet i investeringer havde været lavere på de mindre landbrug med under 30 hektar end det havde været på gårde med mere end 30 hektar. Det blev taget som et udtryk for, at de større landbrug var betydeligt længere fremme i mekaniseringen sammenlignet med de mindre landbrug, og at investeringerne på de større landbrug i stigende grad var rettet mod fornyelse og ikke en udvidelse af den eksisterende maskinpark.⁵¹

I Det landøkonomiske Driftsbureaus publikationer i første halvdel af 1950'erne er det antydnet, at der skete en ændring i måden investeringerne blev finansieret på. Indtil 1951/52 blev en meget betydelig del af investeringerne finansieret via de løbende overskud og den kontante opsparing. Efter dette tidspunkt blev en stigende del af investeringerne lånefinansieret, primært som en følge af faldende indtjening.

Sammenfatning

Det kan konstateres, at det danske landbrug generelt øgede indtjeningen meget markant under den tyske besættelse 1940-45 sammenlignet med årene forinden. Nettoindtjeningen per hektar steg på alle gårde uanset størrelse, men der var en lille tendens til, at landbrug med 30 hektar eller mere havde en forholdsvis større indtjeningsstigning end de mindre gårde. Det skyldes primært, at der på de mellemstore og store gårde var en bedre sammenhæng mellem den animalske produktion og gårdens egen foderproduktion, end det var tilfældet på de mindste landbrug. Derfor kunne produktionen af smør og svinekød opretholdes på et højere niveau på de større gårde end på de mindste.

Det er ikke muligt præcist at fastslå, hvor stor en del af landbrugets stigende indtjening, der skyldtes stigende priser, og hvor meget der kan henføres til produktionsomfanget. Men det er tydeligt, at begge dele havde afgørende betydning for landbrugets indtjening. I løbet af de første besættelsesår skyldtes den markant stigende nettoindtjening, at fødevarerpriserne steg meget kraftigt, mens landbrugets omkostninger steg beskedent. På den anden side er det også tydeligt, at de relativt gode høstresultater i årene 1942-44 sikrede en relativt stor animalsk produktion, som igen sikrede landmændene en høj indtjening.

Egenkapitalen per hektar steg meget kraftigt på alle landbrug, men mere på de små end de store gårde. Tilsvarende blev den kontante opsparing forøget meget betydeligt under besættelsen, og især på de små og mellemstore landbrug skete det ved, at de kortfristede lån blev indfriet samtidig med, at der blev sat penge i banken. Derfor blev alle landbrug uanset størrelse finansielt styrket under besættelsen.

I løbet af de første efterkrigsår blev udgifterne til nyanskaffelser og forbed-

ringer forøget betydeligt. Især på de små og mellemstore landbrug blev investeringsniveauet skruet kraftigt i vejret. På gårde mellem 30 og 50 hektar blev der foretaget særligt store investeringer i maskiner og inventar fra 1946/47 og i årene derefter. På den måde kom den ekstraordinært høje indtjening og opsparing under krigen til at spille en stor betydning for investeringerne og mekaniseringen i den første efterkrigstid.

Det var en hovedgrund til, at de danske landmænd kort efter befrielsen kunne begynde at investere i nye maskiner og nye produktionsfaciliteter. Men dette relativt høje investeringsniveau blev ved med at stige frem til midten af 1950'erne. Fra begyndelsen af 1950'erne blev investeringerne primært lånefinansieret, mens de i de første år efter befrielsen i stort omfang blev betalt via opsparing. Dette indikerer, at krigsprofitterne havde betydning for landbrugets mekaniseringsproces. Især på kort sigt, men også på lidt længere sigt, selv om krigsprofitten var brugt ved indgangen til 1950'erne.

Noter

- 1 Denne artikel er primært baseret på min ph.d.-afhandling *Produktions- und Lieferfreudigkeit – Landbruget under den tyske besættelse 1940-1945*, især kapitel 11.
- 2 I henholdsvis la Cour, 1947 s. 100-143; Friis, 1948 s. 213-244.
- 3 Bjørn og Porsmose, 1997 s. 101.
- 4 Pedersen, 1988 s. 202.
- 5 Importandelen varierede dog meget, især fordi den danske kornhøst svingede fra år til år.
- 6 Nissen, 2004 s. 70-83.
- 7 Læs Nissen, 2004 s. 112-118 for en grundig vurdering af baggrunden for og betydningen af disse rapporter.
- 8 Backe, 1941 s. 107-121.
- 9 Brandt, 1953 s. 301, egen oversættelse.
- 10 Nissen, 2009.
- 11 Nissen, 2004 s. 50-60; Nissen, 2004b.
- 12 Statistisk Aarbog, 1930-1934.
- 13 Just, 1992 s. 103-121; Nissen, 2004 s. 50-69.
- 14 Statens Kornkontor, 1950; Nissen, 2004 s. 70-82.
- 15 Det landøkonomiske Driftsbureau, 1968 s. 55-58.
- 16 Nissen, 2003; Nissen, 2004 s. 84-89.
- 17 Nissen, 2004 s. 127-131.
- 18 Nissen, 2004 s. 250-281.
- 19 Nissen, 2004 s. 50-70.
- 20 Nissen, 2004 s. 42-48.

- 21 Nissen, 2004 s. 127-129. Yderligere læsning om Backe: Gerlach, 1998 s. 15-22; Nissen, 2004 s. 43-44.
- 22 Bundesarchiv (BAarch): R16/1306 vedr. mødet i Ernærings- og Landbrugsministeriet den 15. maj 1940; Nissen 2004 s. 124-128; Nissen, 2004b.
- 23 Nissen, 2004 s. 135-162; Nissen, 2004b.
- 24 Nissen, 2004 s. 101-106.
- 25 Statens Kornkontor, 1950; Nissen, 2004 s. 48-55.
- 26 Nissen, 2004 s. 196.
- 27 Nissen, 2004 s. 165-174.
- 28 Nissen, 2004 s. 108-122.
- 29 Regnskabsåret løb fra 1. juli til 30. juni.
- 30 Mellemstore gårde havde mellem 10 og 100 hektar jord. Det er et meget stort spænd, og normalt var der en konstant stigende eller faldende tendens mellem de mindste og de største gårde. I denne artikel er de fleste beregninger vedrørende mellemstore gårde foretaget af gårde mellem 30 og 50 hektar som en slags *median* blandt de mellemstore gårde.
- 31 I perioden 1939/40-1944/45 udgjorde salget af markafgrøder 40-50 procent af den samlede bruttoindtjening på de største gårde med mere end 100 hektar, mens salget af markafgrøder kun udgjorde 5-10 procent af bruttoindtjeningen på de mindste brug med mindre end 10 hektar.
- 32 Nettoindtjeningen på gårde mellem 20 og 30 hektar steg med omkring 100 procent. På gårde mellem 30 og 50 hektar var stigningen på omkring 125 procent, mens den *kun* var på cirka 120 procent på gårde mellem 50 og 100 hektar.
- 33 Det landøkonomiske Driftsbureau, 1940/41 s. 114-115.
- 34 Nissen, 2004 s. 148-158.
- 35 Citeret efter Just, 1992 s. 177.
- 36 Nissen, 2004 s. 325-335.
- 37 Dette afsnit er især baseret på Olesen og Villaume, 2005 s. 68-90 og 126-143.
- 38 Dette afsnit bygger på Olesen og Villaume, 2005 s. 126-143.
- 39 Olesen og Villaume, 2005 s. 379-396.
- 40 Nissen, 2004 s. 301-305.
- 41 Giltner, 2001 s. 485-506.
- 42 Udgifterne per hektar på gårde med mere end 100 hektar og mellem 30 og 50 hektar steg med omkring 60 procent i perioden 1939/40-1944/45, mens de tilsvarende udgifter på de mindste gårde kun steg med omkring 33 procent i den samme periode.
- 43 Det landøkonomiske Driftsbureau, 1941/42 s. 142-143.

- 44 Det landøkonomiske Driftsbureau, 1946/47 2. del s. 80, 1948/49 2. del s. 79 og 1949/50 2. del s. 79. Noget tilsvarende blev konstateret i 1950/51 2. del s. 87.
- 45 Opgørelse over aktivposterne bankindestående, tilgodehavender og kassebeholdning fratrukket passivposterne andre lån og varekreditorer.
- 46 Pedersen, 1988 s. 288.
- 47 Læs for eksempel Pedersen, 1988 s. 225-245; Olesen og Villaume, 2005 s. 379-385; Pedersen, 2009 s. 143-158, der alle kort berører denne problemstilling.
- 48 Det landøkonomiske Driftsbureau (1951/52), del 2, s. 93.
- 49 Det landøkonomiske Driftsbureau (1952/53), del 2, s. 95.
- 50 Det landøkonomiske Driftsbureau (1953/54), del 2, s. 101.
- 51 Det landøkonomiske Driftsbureau (1954/55), del 2, s. 103-104; Det landøkonomiske Driftsbureau (1955/56), del 2, s. 110-111.

Litteratur

- Backe, Herbert: *Um die Nahrungs-Freiheit Europas. Weltwirtschaft oder Grossraum*. Leipzig 1941.
- Bjørn, Claus og Erland Porsmose: *Landbrugets historie – kort fortalt. Fra bondestenalder til GATT-aftale*. København 1997.
- Brandt, Karl: *Management of Agriculture and Food in the German-Occupied and other Areas of Fortress Europe. A study in Military Government*. Stanford 1953.
- Danmarks Statistik: *Statistisk Aarbog*. København alle år 1930-1955.
- Det landøkonomiske Driftsbureau: *Undersøgelser over Landbrugets Driftsforhold. Regnskabsresultater fra danske Landbrug*. København 1930/31 – 1955/56.
- Det landøkonomiske Driftsbureau: *Landbrugets økonomi i 50 år. 1918-1968*. København 1968.
- Døssing, Peter: »Landbruget«. Aage Friis, (red.): *Danmark under Verdenskrig og Besættelse. Historiske Enkeltfremstillinger. Bd V: Danmarks økonomiske Forhold 1939- 1945*. Odense 1948, s. 100-143.
- Gerlach, Christian: *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*. Hamburg 1998.
- Just, Flemming: *Landbruget, staten og eksporten 1930-1950*. Esbjerg 1992.
- Giltner, Philip: »Trade in 'Phoney' Wartime: The Danish-German Maltese Trade Agreement of 9 October 1939«. *International History Review*, xia 2. May 1997, s. 333-346.

- Giltner, Philip: »The Success of Collaboration: Denmark's Self-Assessment of its Economic Position after five Years of Nazi Occupation«. *Journal of Contemporary History*, 36, 3, 2001, s. 485-506.
- Nissen, Mogens R.: »Landbruget og den danske neutralitet efter udbruddet af Anden Verdenskrig«. *Historie*, 1, 2003, s. 124-157.
- Nissen, Mogens R.: *Produktions- und Lieferfreudigkeit. – Landbruget under den tyske besættelse 1940-1945*. Esbjerg, upubliceret ph.d.-afhandling fra Syddansk Universitet 2004.
- Nissen, Mogens R.: »Prices on Food 1940-1945. Nazi price policy in occupied Denmark«. *NORDEUROPAforum*, 1, 2004a, s. 25-44.
- Nissen, Mogens R.: *Til fælles bedste – det danske landbrug under besættelsen*. København 2005.
- Nissen, Mogens R.: »Danish Food Production in the German War Economy«. Flemming Just og Frank Trentmann, (red.): *Food and Conflict in Europe in the Age of the Two World Wars*. London 2006, s. 172-192.
- Nissen, Mogens R.: »Landbrugets politiske magt – myte eller realitet?«. *Økonomi og Politik*, Nr. 3 oktober, 82. årgang, 2009, s. 39-50.
- Olesen, Thorsten Borring og Poul Villaume: *I blokopdelingens tegn. 1945-1972*. Dansk udenrigspolitisk historie 5. København 2005.
- Pedersen, Erik Helmer: *Det danske landbrugs historie 1914-1988*. Odense 1988.
- Pedersen, Jan: *Danmarks økonomiske historie 1910-1960*. København 2009.
- Skovgaard, Kristen: »Landbruget«. Vilhelm la Cour (red.): *Danmark under Besættelsen I-III*. København 1947, s. 213-244.
- Wendt, Frans: »Besættelse og atomtid 1939-1978«. John Danstrup og Hal Koch (red.): *Politikens Danmarkshistorie*. bind 14. København 1978.

Summary

This article shows how Denmark used its huge war profits for post-war investments. The main argument is that increased earnings during the war influenced post-war investments in new machinery, equipment and factories, which then led to mechanisation and rationalisation in Danish agriculture in the post-war years.

Revenues from Danish agriculture increased significantly during the German occupation of 1940-45, compared to previous years. Net earnings per hectare increased from all farms regardless of size, but there was a tendency that farms with 30 hectares of land had slightly increased earnings in comparison with the smaller farms. The main reason for this was that feed consumption on the larger farms was covered by the farms' own production of feed, so animal production could be maintained at a relatively high level.

It is not possible to determine how large a part of increased earnings from agriculture was due to rising sales prices and how much depended on the volume of production. However, it is clear that both factors had a decisive influence on agricultural profitability. During the first year of occupation, net earnings rose sharply, mainly attributable to increased sales prices. On the other hand, there is no doubt that relatively large harvests in the years 1942-1944 ensured a relatively large animal production, which created handsome profits for the farmers.

The book value of equity per hectare increased significantly on all farms, but more on small farms than on the larger ones. Similarly, cash savings increased substantially during the occupation. On the small- and medium-sized farms in particular, this was done partly by reducing short-term loans and partly by making large bank deposits. Thus, all farms regardless of size were financially strengthened during the German occupation.

In the early post-war years, expenses for new acquisitions and improvements increased rapidly. The small- and medium-sized farms in particular increased their levels of investment significantly in the years after the war. At farms with 30-50 hectares of land, very large investments in machinery and equipment were made from 1946-47 and in subsequent years. In this way, the relatively high earnings and savings during the occupation influenced investments and mechanization in the early post-war years.

Therefore, Danish farmers managed to invest in new machinery and new production facilities relatively soon after the liberation. And this relatively high level of investment continued until the mid 1950s. This indicates that war profits influenced the short- and the long-term mechanisation process in Danish agriculture.

Forfatterpræsentation

Mogens Rostgaard Nissen er lektor i historie ved Syddansk Universitet i Kolding. Han har i 2000 skrevet bogen *Hollandske landmænd i Danmark – bekymring eller beundring?* sammen med Lone Jeppesen. I 2004 forsvarede han ved Syddansk Universitet ph.d.-afhandlingen *Produktions- og Lieferfreudigkeit. – Landbruget under den tyske besættelse 1940-45*, der i 2005 blev udgivet i redigeret form under titlen *Til fælles bedste – det danske landbrug under besættelsen*. Fra 2005-2008 deltog han i projektet Virtuelt Museum (www.vimu.info). Han har skrevet flere artikler om dansk landbohistorie i det 20. århundrede.